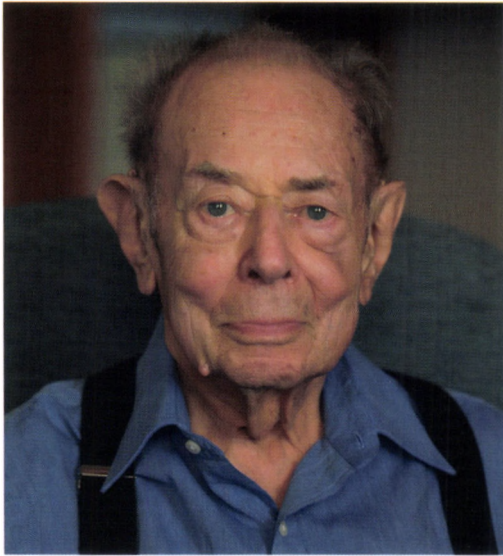

Kornai János
TÖPRENGÉSEK

KORNAI JÁNOS a Harvard Egyetem és a Budapesti Corvinus Egyetem professor emeritusa. A Collegium Budapest – Institute for Advanced Study alapító főmunkatársa annak megszűntetéséig. Kilenc tudományos akadémia tagja, tizennégy egyetem díszdoktora, számos kitüntetés tulajdonosa. Az Ökonometriai Társaság, az Európai Közgazdasági Társaság és a Nemzetközi Közgazdasági Társaság elnöke, továbbá az MNB Jegybanktanács tagja volt. Főleg különböző társadalmi-gazdasági rendszerek kialakulásával és variációival foglalkozik. A kötetben közölt írásokban nagy hangsúlyt kap a cselekvő személyek és szervezetek morális felelőssége tevékenységük hatásáért.

Kornai János
TÖPRENGÉSEK

Kornai János

TÖPRENGÉSEK

hvg könyvek

Kornai János ■ Töprengések
© Kornai János, 2021

Szerkesztette ■ Patkós Anna

Borítóillusztráció ■ Tettamanti Béla
© Tettamanti Béla, 2017

A szerző fotója ■ Túry Gergely
Fotó © mta.hu/Túry Gergely

HVG Könyvek, 2021
www.hvgkonyvek.hu

ISBN 978-963-565-077-4

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeseti úton vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Kiadja a HVG Kiadó Zrt., az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
Felelős kiadó: Szauer Péter

Tipográfiai terv ■ Környei Anikó
Nyomdai előkészítés ■ Szalai Éva
Nyomás: Central Dabasi Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Balizs Attila

Gabinak, Juditnak és Andrisnak

Tartalom

Előszó	9
1. Frankenstein erkölcsi felelőssége GONDOLATOK KÍNA PIACI REFORMJÁRÓL	11
2. Frankenstein erkölcsi felelőssége VÁLASZ A VISSZHANGRA	19
3. A <i>high-tech</i> korszak vívódásai – szubjektív szavak	31
4. A Közgazdaságtudományi Intézet 1990 előtti történetéről	39
5. 1956 – ahogyan én láttam és látom ma	95
6. A gondolat erejével? A KÖZGAZDÁSZOK SZAKMAI ÉS KÖZÉLETI DILEMMÁIRÓL	111
7. Marx erkölcsi felelőssége	143
Köszönetnyilvánítás	159

Előszó

A KÖTET, AMELYET MOST az olvasó kezébe adunk, a *Látlelet* című könyvem folytatása. Egy kivétellel olyan írásokat foglal magában, amelyek a *Látlelet* lezárása után készültek.

Abban biztos vagyok, hogy a fejtegetések témái fontosak. Gyötör azonban a bizonytalanság, mi a helyes válasz. Ezt kívánja érzékeltetni a kötet címe. Léteznek emberek, akik teljes határozottsággal felelnek a kor nagy kérdéseire. Válaszaik nekem is eszembe jutnak, de mindjárt az övéikkel ellentétesek is – és habozok. Őszinte kívánok lenni az olvasóhoz, és nem titkolom el a bizonytalanságomat. Ezért lett a kötet címe: *Töprengések*.

[Budapest, 2020. október]

1

Frankenstein erkölcsi felelőssége

GONDOLATOK
KÍNA PIACI REFORMJÁRÓL

- Eredetileg megjelent: *Élet és Irodalom*, LXIII. évfolyam, 29. szám, 2019. július 19.
- Az esszét, kissé rövidített formában, a *Financial Times* július 10-i száma közölte Economists share blame for China's 'monstrous' turn. Western intellectuals must now seek to contain Beijing címmel.

KÍNA MAI VEZETŐI NYÍLTAN BEJELENTETTÉK: nem elég-szenek meg azzal, hogy országuk egy többközpontú világ *egyik* vezető hatalma legyen. Céljuk az, hogy az ő országuk váljék a földteke hegemon vezetőjévé. Ezt persze nem úgy képzelik, hogy minden országban kínai katonák állomásozzanak. Országokként változna a dominancia eszköztára, mint egykor a Brit Birodalomban. Lenne olyan ország, amelyet a szó szoros értelemben katonailag megszállnának. Másutt elegendő, ha a kínai kívánságoknak engedelmessé kormányzat jön létre.

Kínán belül dermesztő változások mennek végbe. Teng Hsziao-ping, az előző fázis vezéralakja az általa kialakított retorikát használta. Sohasem beszélt volna arról, hogy feladják a kommunista rendszert, és helyette felépítenének egy kapitalistát. Megkerülte a kérdést. „Mindegy, hogy a macska fekete-e vagy fehér. A lényeg az, hogy megfogja az egeret.” Kína mai vezetője, Hszi Csin-ping radikálisan szakított Teng megközelítésével. „Nem mindegy! Kínának vissza kell térnie a klasszikus kommunista rendszerhez.” A zászlón ezek a nevek sorakoznak: Marx, Engels, Lenin, Sztálin, Mao Ce-tung és Hszi. Sztálin és Mao – igen! Teng – nem! De a még élő és uralkodó Hszi igen!

Nemcsak a személyi kultusznak a zászlóra írott formája emlékeztet a sztálini időkre, hanem a működési mechanizmusa is. Teng évtizedeken át a legfőbb vezető volt – de ez nem lett

kodifikálva a jogrendszerben. Az új diktátor nem elégszik meg ezzel. Új törvényt hozatott, amely lehetővé teszi, hogy a Kínai Népköztársaság elnöke halála napjáig elnök maradjon. A világsajtóban megjelentek olyan képek (és kínai oldalról nem hallatszott tiltakozás), amelyeken Hszit a kínai császárok hagyományos öltözkéiben ábrázolták.

Hszit újraformálja és a hatalom fő birtokosává teszi a kommunista pártot. Minden nagyobb szervezetben és vállalatnál kommunista pártszervezetet kell létrehozni, amely független a szervezet vagy vállalat vezetőjétől. Nem egyszerűen független, hanem bizonyos jogkörökben fölé van rendelve. Akik valaha tanulmányozták, visszaemlékezhetnek a párt által kijelölt komisszár és a táborkok által kinevezett katonai parancsnok viszonyára az 1917-es orosz forradalmat követő polgárháborús években. A komisszár félreállíthatta a parancsnokot, ha elégedetlen volt vele.

Nem hajtottak végre tömeges renacionalizálást. A természet jelentős része még mindig nem állami (*non-state*) vállalkozásokban zajlik. De a vállalati szférában is működik az imént leírt pártellenőrzés; vita esetén a párttitkáré a perdöntő szó.

Folynak a koncepciók pererei a jelenkor kínai karakterisztikumaihoz. Bárki bíróság elé állítható korrupció címen. Vagy azért, mert valóban korrumpált, vagy mert ráfogható a korrupció vádjára. Újra kínozzák a foglyokat. Közben a Teng-korszakban nemigen alkalmaztak halálbüntetést, ahhoz képest enyhébb büntetéseket választottak, például az életfogytiglani házi őrizetet (különösen bukott vezetőkkel szemben), most újra gyakorivá vált a halálbüntetés.

Hála az internetnek, a központi kormánynak nem sikerült száz százalékig elfojtania a szólás- és sajtószabadságot. Még él a Teng-korszak azon vívmánya, hogy kisebb magántársaságban folyhat politikai diskurzus, de sűrűbb a tiltások rácsozata, erősödik a kritikai hang kockázata.

Az az ország, amelyik a rémisztő múlt, a kommunista rendszer jelenkori megtestesülése, előbb vagy utóbb a világ hegemón urává válik? Félelmetes kilátás.

Vajon nem vagyunk-e mi is felelősek ezért a rémképért; azok a nyugati értelmiségiek, akik nemcsak jó szemmel nézték Kína átalakulását, hanem saját cselekményeikkel is hozzájárultak a változásokhoz? Frankenstein, Mary Shelley 1818-ban közzétett víziója százféle irodalmi alakban jelent meg filmekben, színdarabokban és rajzsorozatokban. Frankenstein kísérletező tudós, aki életre kelt egy holttestet, az akkor még modernnek számító technikával: áramütéssel. A feltámadt lény szörnyeteg lesz, aki elkezd gyilkolni és egyéb rémtetteket végrehajtani.

Mi, Kínával foglalkozó nyugati értelmiségiek – talán néhány kivételtől eltekintve – magunk is korunk Frankensteinjei vagyunk. Már azzal is erkölcsi felelősség hárul sokunkra, hogy nem tiltakoztunk a rém feltámasztása ellen. Ám van, akinek felelőssége ennél sokkal nagyobb, mert aktív tanácsadói szerepet vállalt. Magamat ide sorolom. Könyvemet, a *Hiányt* saját tankönyvüknek tekintették a kínai reformerek. Többször utaztam Kínába, részt vettem az azóta híressé vált „Bashan-konferencián” 1985-ben. A szervezők hét nyugati közgazdászt, valamint vezető kínai politikai döntéshozókat hívtak meg.

Valamennyiünket egy, a Jangce folyón csendesen lebegő luxushajóra vittek. Ez az oka annak, hogy ezt a meglehetősen egyedülálló találkozót „hajókonferenciá” néven is ismerik. Mindegyik meghívott közgazdász egy teljes napot kapott arra, hogy felvázolja gondolatait Kína reformjáról, kérdésekre válaszoljon, megvitasson különböző véleményeket. Én arról tartottam előadást, hogyan kellene az országot piacgazdasággá alakítani. Ebben az írásban, amelyben önmagamot gyötörve vetem fel az erkölcsi felelősségemet, nem minősül hencegésnek, ha

azt állítom, hogy abban a 10-20 évben, amikor lendületet vettek a piaci reformok, írott és szóban előadott gondolataim erősen hatottak. Természetesen nem voltam egyedül. Sok más nyugati értelmiségi, közöttük számos Kína-szakértő kutató hasonló tanácsokat adott. Konferenciákon gyűltünk össze, ahol kicseréltük gondolatainkat. Sokféle nézet ütközött, de abban megegyeztünk: a Mao-érában megdermedt Kínába a piacosság és a magántulajdon elektrosokkja visz be új életet. Mi magunk, akik ezt hirdettük, megannyian Frankensteinek voltunk – és most, íme, itt a szörnyeteg, akitől félünk.

A listán felsorakoztatom kínai tanítványainkat, akik akkor még diákok voltak, vagy már professzorok, és maguk is a piacosság és a magántulajdon erejét hirdették. Joggal, mert ettől felgyorsult a növekedés. És ugyanakkor a legjobb szándékokkal is kárt okoztak, mert a talpra állt óriás ellenük is fordul, zaklatja őket, akadályozza gondolataik terjesztését. A kísérletező tudós maga is feldúlva látja, mi történt.

A fenyegető veszélyekre a figyelmet felhívó írások elolvasása után sokakban fogalmazódik meg a kérdés: no és most mit kell tenni? Ha a tanácsadó szerepét nem is vállalom, néhány figyelmeztetést megkockáztatok. A kínai expanziós törekvés ellen nem lehet úgy védekezni, hogy kizárólag a vámemelésre összpontosítunk. Kína a szó szoros értelmében minden fronton nyomul előre: a hadsereg fejlesztésével, korszerű eszközökkel, amelyeket a világ legnagyobb létszámú hadseregének kezébe adnak. Kína gyors, ha a virtuális, *high-tech* világ eszközeinek hasznosításáról vagy akár újításáról van szó, amellyel befolyásolhatják a riválisok politikai és gazdasági folyamatait.

Tiltakozom bármely kormányzati lépés és propaganda ellen, amely egyéneket arcvonásaik, családi gyökereik és génjeik alapján gyanúsít, akiket rasszista megkülönböztetéssel üldözni kell. De az is tény, hogy a kínai diaszpóra olyan óriás

emberi tartalékot szolgáltat, amelyből a kínai expanzió irányítói kiválaszthatják a maguk embereit.

A világ sok beruházója lelkesedik azért, hogy befektessen Kínában. Az ő szemükben egy stabil diktatúra biztosabb környezet egy kapitalista vállalat számára, mint egy ingtag demokrácia. Szerencsére vannak kapitalisták, akiknek élő a lelkiismeretük, és akikben az emberi szolidaritás dolgozik. Nem az a baj, ha játék vagy fürdőszobai kellék készül a kínai vállalatban, de kétszer is gondolják meg, mielőtt fizikai vagy digitális hadviselésre használható eszközök gyártásához segítik hozzá Kínát. Tárják ki az egyetemek kapuit a kínai diákok előtt – kivéve azokat, amelyek a modern hadviselés eszköztárának gyártását és fejlesztését oktatják.

George Kennan annak idején a *containment* kifejezésben foglalta össze a teendőket a szovjet expanzió kivédésére. Eddig, és ne tovább! Vagy pontosabban: ne így tovább! Ami eddig történt, az nem csinálható vissza. De itt meg kell állni, és sokkal jobban meg kell gondolni, hogy továbbra is eljártsszuk-e Frankenstein szerepét!

2

Frankenstein erkölcsi felelőssége

VÁLASZ A VISSZHANGRA

- Az írás eredetileg megjelent: *Élet és Irodalom*, LXIII. évfolyam, 38. szám, 2019. szeptember 12.
- A kiegészítő megjegyzés eredetileg megjelent: *Élet és Irodalom*, LXIV. évfolyam, 27. szám, 2020. július 3.

KÉT HÓNAPJA JELENT MEG ELŐBB ANGOLUL, majd magyarul *Frankenstein erkölcsi felelőssége* című cikkem.* Nem tudom, hogy valójában mekkora a visszhang, de válaszolni szeretnék arra, ami ebből hozzám eljutott, akár mert szerzője valamilyen formában publikálta, akár mert velem előszóban vagy levélben közölte.

A visszhang, amint az várható volt, tartalmilag nem egységes; a teljes egyetértéstől az éles visszautasításig számos változattal találkoztam.

Esszémből az olvasható ki, hogy Kínában a piacosodás és a tulajdonviszonyok változása a nagyon gyors növekedés fő magyarázata. Ez így nem állja meg a helyét. Ha az olvasó ezt így érthette, akkor az a szerző hibája; nem magyaráztam meg félreérthetetlenül, hogy ez a gyors növekedésnek csak az egyik, de nem egyedüli magyarázata. Kiemelkedően fontos a magyarázó okok között a sztálini típusú extenzív növekedés, annak is egy szélsőséges változata. A GDP felhasználásában igen nagy a felhalmozási és aránylag kicsi a fogyasztási hányad. Volt olyan időszak, amikor a fogyasztásra használt hányad a GDP felére zsugorodott. Ez példátlan az újkori nemzetközi gazdaságtörténetben. Mindezt Kína megtehetette anélkül, hogy a viharos

*] Lásd kötetünk előző fejezetét.

extenzív növekedés a munkaerő-kínálat korlátjába ütközött volna. A városokba, ahová az új ipar települt, özönlött a népesség. Helyes lett volna erre is nyomatékosan utalni.

Sokan azt bírálták, hogy Kína ugyanezt tette volna (nevezetesen széles körben megengedi a piaci viszonyok átalakulását, a kereslet, a kínálat és az árak szabad egymáshoz igazodását, valamint új kisvállalkozások létrejöttét) nyugati tanácsadók buzdítása nélkül is. Sajnos saját álláspontomat, miszerint a nyugati tanácsadók biztatásának igenis volt hatása, nem tudom bizonyítani. (Hozzáteve, hogy vitaellenfeleim sem tudják a cáfolatot úgynevezett tudományos módszerekkel alátámasztani.) Közgazdászok számára ilyen esetekben a leggyakrabban alkalmazott ellenőrző eszköz a sokváltozós regressziós elemzés. Igen sok országra vonatkozóan igen hosszú időre visszanyúló idősorok állnak rendelkezésre. Ez lehetővé teszi a regressziós elemzést. Számos probléma alapos mérlegeléséhez jó támpont ad ez a statisztikai eszköz, például új gyógyszerek hatásági engedélyezéséhez. Ám ezzel az eljárással nem vonható le semmiféle biztos következtetés Kínára, erre a történelmileg egyedülálló óriás országra. Csak annyit ismerhetek el, hogy amit esszémben állítottam, az sejtés, és nem tudományos evidenciára alapozott állítás. Persze ugyanez elmondható vitaellenfeleim kijelentéseiről is.

Többen kritikailag kijelentették: más nyugatiak is hasonló tanácsoltak, miért gondolom, hogy az enyém hatása erősebb volt. Esszém önkritikus írás volt, lélektanilag belátható, hogy önmarcangoló tépelődésemet nem akartam hengegésre használni. Igen, erősebben hatottam a kínai szakértőkre, mint más tanácsadók már a nevezetes Bashan-konferencia előtt is, amelyen egy kényelmes turistahajón összesen hét nyugati szakértő véleményét hallgatták meg illetékes kínai vezetők. Elfogulatlan tanúként egy PhD-disszertációra hivatkozhatom, Julian Gewirtz

munkájára, amely a Harvard egyetemen készült, és könyv alakban is megjelent (*Gewirtz* [2017]).¹

A visszhangban nem volt egyetértés abban, hogy a mai Kína nemcsak szörnyeteg, hanem félelmetesebb, mint a többi monstrum. Esszémnek ezt a gondolatát többen elvetették, mondván: miért lenne félelmetesebb, mint Oroszország, vagy az extrém iszlám terrorcsoportok, vagy a Trump által irányított Egyesült Államok?

Fenntartom a véleményemet. Kína azért a legveszedelmesebb, mert vissza akarja állítani azt a helyzetet, amikor egyetlen hegemon hatalom van. Egy adott történelmi szakaszban vagy több, külön-külön létező világhatalom él egymás mellett, vagy van egy, egyetlenegy, amely a hegemon szerepét tölti be.

A hegemon fogalmának megvilágítására felidézem az 1962 októberében lezajlott rakétaválság történetét. Hruscsov, a Szovjetunió akkori vezetője rakétákat telepített Kubába, amelyek – kilövési parancs esetén – elértek volna amerikai városokat. A világ eljutott az amerikai–szovjet háború (és ezzel a világháború) küszöbére. Pattanásig feszült tárgyalások után Hruscsov visszavonult. Ezzel *de facto* elismerte az Egyesült Államok hegemoniáját.

Kínának még nem volt alkalma ilyen tesztre. Képzeletünkre vagyunk bízva. Játsszuk el gondolatban az események következő menetét! Kína számos hadihajóval (és a hajó gyomrában óriási mennyiségű tankkal és gyalogsággal), sok repülőgép kíséretében elindul Tajvan felé. Nyilvánosan kijelenti: joga van Tajvan meghódításához, hiszen sohasem ismerte el önálló államként, hanem mindig Kína részének tekintette. És most tegyük fel a kritikus kérdést: megkockáztatná-e az Egyesült Államok,

1] A könyvről számos elismerő recenzió jelent meg. A szerző továbbra is a Harvardon dolgozik.

hogya ne csak diplomáciailag tiltakozzék, ne csak egy pár hadihajót rendeljen oda ereje demonstrálására, hanem teljes katonai erővel megpróbálja megakadályozni Tajvan meghódítását? Vagy nem merné valóságos katonai erővel megvédeni Tajvant? Utóbbi esetben *de facto* elismerné Kína hegemoniáját.

A kritikusok egy része szerint túlbecsülöm Kína katonai erejét, hiszen az Egyesült Államok katonai erejének *high-tech* színvonala messze túlhaladja Kínáét. Igaz, de ebből semmi sem következik az általam leírt veszélyre vonatkozóan. Fontoljuk meg még egyszer a fentiekben leírt gondolat kísérletet, a Tajvan elleni kínai támadást! Egy ilyen akció sikerét nem a fegyverek technikai színvonala döntené el, hanem a mennyisége. Kína valóban képes lenne megszállni Tajvant, elárasztani tankokkal, sőt gyalogsággal.

Feljebb szóba került, hogy nem Kína az egyetlen antidemokratikus szörnyeteg; a maga módján Oroszország vagy az iszlám terrorcsoportok is azok. Igaz, de katonai erejük nem mérhető Kína erejéhez.

Térjünk át írásom etikai vonatkozásaira! A hozzám beérkezett visszhang túlnyomó része Kína ügyeihez szólt hozzá. Azt firtatja, helytálló-e a Kínáról tett megállapításaim. Ezt én szerzői kudarcként élem meg. Azt reméltem, hogy az olvasó megérti: az etikai vonatkozásokban nem csak Kínáról van szó. Már az esszé címe is erre utalt: *Frankenstein erkölcsi felelőssége*. A Frankenstein-történetben köztudottan szó sincs Kínáról; a cím egy univerzális dilemmára szeretne volna rávezetni az olvasót: a szörny viselkedéséért felelős az, aki életre keltette.

Volt olyan hang, amely elismerte: milyen nagy dolog, hogy őszintén vállalom a felelősségemet egy bajért, amelynek létrejöttében nekem is szerepem volt. Rosszulesik, hogy legfeljebb két-három hozzászóló részesített ebben az elismerésben. Abban a visszhangmintában, amely eljutott hozzám, ezt nem

kevesen túlzott önvádnak, sőt sokan indokolatlan önmarcan-
golásnak minősítették.

Eszembe jut egy nagyszerű novella Čapek tollából (Čapek [2010]). Egy bűnöző meghal, és feljut a túlvilág kapujához. Arra számított, hogy ott majd Isten ítélőszéke elé áll. Lezajlik a kihallgatás; csak egy tanú van. Utána szünet; a bíróság íté-
lethozatalra vonult vissza. Közben a vádlott és a tanú beszél-
getnek. Kiderül: Isten volt a tanú; teljesen szavahihető, hiszen
ő mindent pontosan látott. Isten meg is magyarázza: emberek
felett még a túlvilágon is emberek ítélnének. A novellában
a földön professzionális bíróként tevékenykedő emberekből
tevődött össze a bíróság.

Esszémben egyszerre próbálkoztam valamennyi szereppel:
ügyészként vádoltam magam, védőként védekeztem (ezt eléggé
erőtlenül tettem), és bíróként ítékeztem magam felett, igazán
szigorúan.

Más a helyzet a kommentálókkal. Sokan vállalkoznak a vé-
delem szerepére. Sokféle mentséget hoznak fel.

Mi volt a szándékom a rossz tanáccsal? Kifejezetten arra
törekedtem, hogy ártsak Kínának? Bizonyára nem. Ez szinte
már elég a felmentéshez.

Megvizsgálható az is: talán nem rendelkeztem kellő infor-
mációval ahhoz, hogy előre mérlegelhessek: nem okozok-e kárt
a tanácsaimmal. Ez a „gondatlanságból elkövetett bűncselek-
mény” esete. Hiszen honnét tudhatta volna akkor Kornai János,
hová vezet, ha a tanácsát megfogadják?

Magamban utólag sem hivatkozom erre az évrre. A kom-
munista rendszerek professzionális kutatója voltam évtizedek
óta. Tudhattam volna, hogy egy kommunista diktatúra bármit
elkövethet. Amikor a Bashan-konferencián vettem részt, már
évtizedekkel túl voltam a magyar 1956-on és az azt követő
rémséges bosszúálláson. Vagy egy még félelmetesebb példa,

Kína történetéből. 1989. április közepén békés diaktüntetések kezdődtek Peking főterén, a Tienanmen téren. Ám rövid idő után Teng, Kína legfelsőbb vezetője megelégelte, kirendelte a katonaságot, és kiadta a tűzparancsot. Nincsen biztos szám, a haláleseteket 2000–10 000-re becsülik.

Amikor habozás nélkül adtam a tanácsaimat, ezek főként Kína-szakértők között igen elterjedt két teórián alapultak. Az egyik: előbb hadd jöjjön a gazdasági reform, és az majd létrehozza a politikai reformot. A másik teória: a sikeres, folyamatos gazdasági növekedés magával hozza a demokrácia fejlődését. Ez volt a történelmi fejlődés menete számos nyugat-európai országban, és azt hittük, bizonyára így lesz Kínában is. Csak-hogy abból, hogy egy okozati lánc sikeresen végbe ment számos nyugat-európai országban, nem következik az, hogy annak így vagy ehhez hasonlóan kell megtörténnie Kínában is.

Van, aki úgy értette, önmagamat tekintem a bűnösnek vagy legalábbis az egyik főbűnösnek. Ez teljes félreértés. A főbűnösök nyilván azok a kínai kommunista vezetők, akiknek politikája végül is kialakította Kína mai rendszerét. A legfőbb vezető, az öt körülvevő 20-30 alfőnök, aki a csúcsvezetőt támogatta, és mindazok a nyugati szakértők, akik nem szólaltak meg hangosan a veszedelemről. Rám a bűnnek csak egy kis töredéke esik, de ez is elég ahhoz, hogy bántsa a lelkiismeretemet.

Sok védelmezőm akadt. Ám az igazat megvallva nem az volt a fő célom, hogy magamat a közvélemény erkölcsi bírósága elé állítsam. Azt szerettem volna elérni, hogy az olvasó önmagának tegye fel a kérdést: nekem tiszta-e a politikai lelkiismeretem? Nem Kína-ügyben, hanem bármilyen fontos ügyben, amelyben involválódott. Hadd idézzem Szókratészt: egy felülvizsgálatlan életet nem érdemes élni! Az ilyen felülvizsgálat nem könnyíti meg a lelkét annak, aki rászánja magát. Nekem sem lett könnyebb, amióta megírtam az esszét. És mégis úgy érzem: meg kellett tennem.

Itt jegyzem meg: Szókratész szavait úgy is lehet értelmezni, mint egy tudására büszke szellemi arisztokrata kijelentését; az olyan emberek életét, akiknek eszükbe sem jut múltjuk önkritikus átgondolása, nem volt érdemes megélni. Ez sok vitát váltott ki a hivatásos filozófusok között. Egyet olvastam, Nozicknak, korunk egyik nagy filozófusának könyve (*Nozick* [1990]); ő másképpen látja a problémát, mint maga Szókratész.

Egy percre sem hittem, hogy magam filozófus lennék; ennek a diszciplínának vannak hivatásos művelői. Csak összeszedtem annyi bátorságot, hogy néhány sorban elmondjam a magam szempontjait, miközben a kérdésről könyvtári irodalom készült.

Esszém nemcsak etikai problémákkal foglalkozott, hanem állást foglalt gyakorlati teendők ügyében is. Elhibázottnak tartom a Trump által kezdett általános importvámot. Ez sújtja Kína gazdaságát, de extraterheket rak az amerikai háztartási és vállalati szektor vállára is, amelyek a továbbiakban húzódozni fognak az olcsó kínai árutól. Ehelyett célzott korlátozásokra lenne szükség, amelyek fő eszköze nem az általános védővám, hanem az olyan kapcsolatok határozott tiltása, amelyek elősegíthetik Kína hadipotenciáljának fejlődését. Ilyen káros és veszélyes kapcsolat létrejöhet a befektetés, a külkereskedelem, a felsőoktatás és a kutatás szférájában. Nagy kár érheti a demokratikus világot mindegyik fegyvernemben, mind a hagyományos harcviselésben, mind pedig a legfrissebb eszközökkel folytatott kiberháborúban és kémkedésben. Laikusként csak a célzott tiltások általános céljáról szólok; felkészült szakértőknek kell összeállítania a tiltások részletes rendszerét.

Az esszé befejezése a George Kennan által ajánlott *containment* (Kennan az eddigi határok betartásának kikényszerítését javasolta a hidegháború első éveiben a szovjet expanzió ellen). Az esszének ez a része nem váltott ki sem helyeslést, sem el-

lenvéleményt. Bizonyára azt gondolta az olvasók nagy része, hogy ezt amúgy is tudta. Pedig az az érzésem, hogy ezek nem közhelyek, hiszen a sajtó, a kommentátorok és a nyilvánosság-
nak nyilatkozó politikusok szót sem ejtenek célzott akciókról, hanem inkább csak a vámháborúra terelik a közfigyelmet.

Összefoglalva, benyomásom szerint esszém nem váltotta ki azt a visszhangot, amit reméltem tőle. Az a tény, hogy most pontról pontra visszatérek a visszhang elemeihez, igazolja: nem adtam fel a küzdelmet.

KIEGÉSZÍTŐ MEGJEGYZÉS A FRANKENSTEIN ERKÖLCSI FELELŐSSÉGE CÍMŰ CIKKEMHEZ

A 2019-es Frankenstein-cikkemhez kapcsolódik az a gondolat, hogy most a kínai politikai vezetők el akarják titkolni azt a szégyenteljes tényt, hogy egyik laboratóriumukban kimutatták a szörnyűsége kórokozót. Ezért Li Ven-liangot, az orvost, aki önmagán észlelte a bajt, januárban szigorúan eltiltották a felfedezés publikálásától. Inkább maradjon titokban a betegségről szóló hír, noha annak erős mozgósító hatása lehetne a betegség elleni küzdelemben, de a kínai politikai vezetés bűne ne derüljön ki. Hszi elnök fontosabb szempontnak érezte a kínai kormányzat tekintélyét. A világnak ne legyen módja azt állítani, hogy ennek a nagy országnak nincsen felkészült egészségügyi rendszere. Inkább tiltsuk el kemény kézzel, hogy bármi szabad hír nyilvánosságra kerüljön!

Csak hogy az események másképpen alakultak. A fertőzés elszabadult. A hírvivő szerepét nem egy tudományos publikáció játszotta, hanem maga a betegség. Sok száz kutató állt rá olyan módszerek és készülékek kidolgozására, amelyek segíthetnek

a betegek kiszűrésében, megelőző vakcinák készítésében és a már megfertőzöttek szenvedéseinek csökkentésében, valamint legjobb esetben a beteg meggyógyításában.

Miközben a centralizált publikálási tilalom nem bizonyult hatásosnak, a baj decentralizált felismerése számottevő kutatási hullámot gerjesztett. Akárcsak a startupoknál, ebben a szférában is gyakori a kezdeményezés kudarca, de nem ritka a sikeresnek ígérkező projekt sem. Bár ehhez hozzá kell tenni: a sikerhez vezető út rendszerint hosszabb, mint reméltük.

HIVATKOZÁSOK

- GEWIRTZ, J. [2017]: *Unlikely Partners. Chinese Reformers Western Economists, and the Making of Global China*. Harvard University Press, Cambridge, MA–London.
- ČAPEK, K. [2010]: *Betörők, bírák, bűvészek és társaik*. Alinea Kiadó, Budapest.
- NOZICK, R. [1990]: *Examined Life. Philosophical Meditations*. Simon & Schuster, New York.

A high-tech korszak
vívódásai –
szubjektív szavak

■ Sok értékes tanácsot kaptam fiamtól, Kornai Andrástól, amit ezen a helyen is szeretnék megköszönni.

■ Eredetileg megjelent: *Mozgó Világ*, 46. évf. 1. sz. 2020, 123–125. o.

NINCSEN KONSZENZUSSAL ELFOGADOTT FOGALOMRENDSZER, amit készen átvehetnék mondanivalóm kifejtésére. Ezért kénytelen vagyok előbb bevezetni néhány fogalmat, amelyeket a továbbiakban használok. Nincsenek túlzott ambícióim, nem célom a cikk fogalmi apparátusának terjesztése. Számomra elegendő, ha ennek az írásnak az olvasói megértik a szerzőt.

A CORD-CUTTING VILÁGA

Egy történeti korszak emberének problémáiról kívánok beszélni. Ehhez először az kell, hogy megadjuk a korszak határait; hol válik el az előzőtől, és hol a rá következőtől. Tervem szerint a jövő világával kezdjük. Nevezzük ezt a világot a *cord-cutting* (kábelevágás) világának!*

A szót a televíziózás történetéből vettük át. A filmeket korábban kábeltévén nézhettük. Ám attól kezdve, hogy kidolgozták a *streaming* technológiáját, amely folyamatosan sugározza a nézőnek a filmet, a Netflix, a Hulu vagy a HBO működésének bejáratása óta elvághattuk a kábelt a műsorszóró és a néző kö-

*] Az elnevezés Kornai András ötlete volt.

zött. Rokon változás ment végbe a telefonozásban. Korábban kábelrendszer kötötte össze egymással azokat, akik a távolból beszélni akartak egymással. Ezeket a kábeleket is elvághattuk. Bonyolult banktranzakciókat lebonyolíthatunk anélkül, hogy kábelkapcsolat lenne a bank és a bank ügyfele között.

További példák helyett általánosítsunk! Létrejöhet az a világ, amelyben minden kábelt elvágta. Figyeljünk a fenti állítás egyik fontos részletére! Nem vagyunk jósok. Lehet, hogy egy *cord-cutting* világ létrejöttenek egyes feltételei nem teremődnek meg. Csak annyit írtam: létrejöhet az a világ, amely működik kábelek nélkül. Ez elméleti konstrukció, amelyet az emberi logika vezet le egy elemzés segítő eszközeként. Nem *sci-fi*, érdekesítő, félig reális történet a jövőről. Nem utópia tele kívánatos, vonzó vonásokkal. De nem is disztópia tele visszataszító tulajdonságokkal.

Fő vonása, hogy nincs szükség papírra a működéséhez. Az információ tárolását és továbbítását hiánytalanul el tudja végezni egy gramm papír tárolása és továbbítása nélkül. Minden egyén jóformán „kütyüvel a kezében” születik. Már napjainkban is léteznek a mobiltelefonhoz hasonló külsejű készülékek, amellyel egy-két éves – értelmes – gyerekek játszhatnak, a képernyőt újra és újra megérintve, ahogy azt szüleik teszik a saját okostelefonjukon a bonyolultabb műveletsorozatok végrehajtásakor.

A HIGH-TECH ELŐTT A VILÁG

Ugorjunk most vissza a történelemben! A technikai fejlődés folyamatos, történetükből kiugranak a forradalmi innovációk. Tekintsünk ezek közül egy szűkebb csoportra, az emberek közötti kommunikáció *high-tech* eszközeire! Két jellegzetes példát

emelek ki. Az egyik a mobiltelefon, amelyet használója a kezében tart, a másik az internet: egy szabályok, protokollok, megegyezések szerint működő kapcsolati rendszer. (Az utóbbit senki sem tudja a szó betű szerinti értelmében kézbe venni.) Az első kereskedelmileg hasznosított mobiltelefon 1983-ban jelent meg. Az első általánosan hozzáférhető internetes alkalmazás, a Tim Berners-Lee és társai által megkezdett *world-wide-web* (www) 1992-ben kezdett működni.

A *high-tech* korszak előtti ember – még ha akarta volna is – nem vághatta el a kábeleket. Telefonálhatott, de csak vezeték-
es telefonon át.

Ebben az esszében annak a korszaknak a problémáival foglalkozom, amelyet *high-tech* korszaknak nevezek. Már a kezünkben van egy gazdag, működőképes eszköztár, amellyel emberek és szervezetek tudnak egymással kommunikálni, de még nem jutottunk el a *cord-cutting* korszakáig.

A KOMMUNIKÁCIÓ FEJLŐDÉSÉVEL KÍNLÓDÓ EMBER GONDJAI

Ettől kezdve sokszor használom a nyelvtani első személyt; gyakran mondok el személyes élményeket. Sejtésem szerint nem vagyok egyedül, de a szubjektív előadásmód megkönnyíti számomra a gondolatok kifejtését. Megírhattam volna az esszét saját élménybeszámolómként is. De látom, hogy sokkal fiatalabbak is átélnek hasonló élményeket.

Hat-hét éves lehettem, amikor először beszéltem a szoba falára rögzített telefonon. Ez körülbelül 86 évvel ezelőtt történt, 1933–1934 táján, tehát még a kommunikáció őskorában. Sokáig különösebb nehézség nélkül haladtam előre a kommunikáció fejlődésével. Magyarországon egyike voltam az elsőeknek,

akik személyi komputert használtak. De aztán ütött az óra, és a szó szoros értelmében rákényszerültem az okostelefon és az internet használatára – és ekkor már elkezdődtek a gondjaim, bajaim.

Mi a bajom ezzel? Hiszen ez számos új kapcsolatépítési lehetőséget teremtett számomra, új lehetőségeket kínál fel a tanulásra, kutatásra és szórakozásra. Igaz – de ezekkel együtt, ezektől elválaszthatatlanul számos nehézséggel is sújtott.

Az egyik bajom éppen ez az elválaszthatatlanság. Akár tetszik, akár nem: életem számos rutinműveletét csak az okostelefon és az internet beiktatásával tudom elvégezni. A világ kicscserkészei és kis úttörői körülvették a vak embert, és átkísérik az utca másik oldalára, holott nem is akart átmenni.

A folyamatot nagy erők hajtják előre. Elsősorban a piaci verseny. Ahogy azt a közgazdászok a korlátozott verseny elméletéből jól ismerik: a *product differentiation* (a termék tulajdonságainak megváltoztatása) jobb eladási esélyt ad a termelőnek, különösen, ha képes igazolni, hogy az jobb a korábbiaknál. A kommunikációval foglalkozó vállalatok külön osztályokat hoznak létre a termék javítására. A szerencsétlen felhasználó azt hiszi, hogy végre megtanult valamit: egy billentyűkombináció használatának értelmét, a képernyőérintés hatását – és lám, máris kicsúszott a kezéből a dolog. A „processzus 6.0” helyett megjelent a „processzus 7.00”. És a fejlesztési eredményhez mindjárt hozzáteszik a fenyegetést: „a cég három év múlva már nem támogatja” a processzus használatát.

Nyertem új választási lehetőségeket, és eközben veszítettem más választási lehetőségeket. Rettenetesen nyomaszt a kiszolgáltatottság érzése. Többek között ki vagyok szolgáltatva azoknak a profi számítástechnikusoknak, akik azért kapnak pénzt, hogy folytonosan változtassanak, és minél inkább magukkal rántsanak sokféle más változtatást.

Igen erős anyagi ösztönzők működnek itt. Hiába rimánkodnék, álljatok már le, elég volt, engem már a „processzus 6.0” is teljesen kielégített – nem tehetik meg, hogy leálljanak, mert akkor ők kerülnek bajba. A technikai fejlődést nem a szánalom motiválja. Inkább engem, a felhasználót teszi felelőssé a saját bajáért. Ebben lehet igazság.

Azok közé tartozom, akik nem is akarnak tovább tanulni. Számítástechnikus munkatársamat valósággal kérlelni szoktam: ne tanítsál jobb szabályokra, ne hívd fel a figyelmemet az általam kihasználatlan lehetőségekre. Erről is elmondhatom, van olyan barátom, aki kijelentette: márpedig ő nem fog e-mailt használni. Hiába, mert a csökönnyös ellenállás nem segített, csak késleltette az eseményeket, ma már ő is kénytelen e-mailt használni.

Eddig nem említettem a témakör egy másik dimenzióját, a biztonságérzetet. Minden *high-tech* eszköz elősegítheti a megfigyelésemet, a rólam szerzett információk tárolását, elemzését, esetleg kárt is okozhatnak nekem. Úgy érzem, hogy Orwell *Big Brotherje* figyel. Nyomasztó képzettársítás.

Egyre nehezebbé teszik nekem a közvetlen hozzáférést a velem kapcsolatban tárolt információhoz. Azon a kommunikációs apparátuson át, amelynek állítólag engem kellene szolgálnia, egyre bonyolultabb műveletsorozat segítségével tudok csak rendelkezni a bankszámlám felett. Az érdekemben teszik ezt velem, nehogy illetéktelenek hozzányúlhassanak a pénzemhez. Persze ez is igaz: ugyanannak a nyomasztó állapotnak mindig megvan ez a kétértelmősége.

Gondolatmenetem záró következtetése: a folyamat megállíthatatlan. Akinek gondjai, szorongásai, konkrét panaszai vannak ebben a szférában, ne számíton arra, hogy azok valaha is megszűnnek!

A Közgazdaság-
tudományi Intézet 1990
előtti történetéről

■ Eredetileg megjelent: KTI Könyvek. 18. Sorozatszerkesztő: Laki Mihály, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 2019.

■ 1. ELŐADÁS*

MINDENEKELŐTT KÖSZÖNÖM A FELKÉRÉST, hogy előadás formájában számoljak be az intézetben töltött éveimről, emlékeimről. Arra törekszem, hogy az intézet történetét a mindenkori politikai folyamatokba beágyazva tekintsem át. A hangsúlyt arra helyezem, hogy egy értelmiségi centrum – a Közgazdaságtudományi Intézet – hogyan viselkedett, mi történt ebben a centrumban a történelem viharában. Szakmai kérdésekről is szó lesz, de mai előadásomban elsősorban ebből a nézőpontból emlékezem vissza a múltra. Az elmondottakból sok minden ellenőrizhető lesz dokumentumok, az intézetben

*] Az MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézetben 2018. március 22-én elhangzott előadás szerkesztett változata. Az első előadásról készült hangfelvétel technikai okokból nem sikerült. Az előadást később egy interjúbeszélgetés során rekonstruáltuk. Itt a szerző az eredeti előadás vázlatát, valamint Gács János, Lackó Mária és Laki Mihály kérdései alapján újra elmondta a március 22-én elhangzottakat. A beszélgetésről készült magnetofonfelvétel szerkesztett változatát adjuk itt közre. A szerkesztést Laki Mihály, Gács János, Lackó Mária, Patkós Anna és a szerző végezte. A szöveg több ponton átfedi a szerző önéletrajzának (*Kornai* [2005]) az Intézet 1954–1989 közötti időszakára vonatkozó részeit, de az ott közöltekhez képest sok újat is tartalmaz. A lábjegyzeteket az átirat szerkesztésekor adta hozzá a szerző.

elhangzott előadások, az intézetben készült írások alapján, de a történet első éveinek rajtam kívül már nincs más élő szemtanúja és aktív résztvevője.

Tárgyilagós kívánok lenni, bár személyes emlékeim nyilván befolyásolnak. Az előadásban sok szó lesz rólam. Nem azért, mintha egocentrikus lennék, és folyton csak önmagamról akarnék beszélni. De miután az intézet múltjáról szeretnék beszámolni, mégpedig nem dokumentumok, hanem személyes élményeim alapján, kénytelen vagyok többször előhozni a tapasztalataimat, valamint azt, hogy mivel foglalkoztam az intézet történetének különböző időszakában.

Előadásomat az intézet 1954. decemberi alapításával kezdem, és eljutok először 1956. október 23-áig, a forradalom kitöréséig. Utána a forradalom napjait, a forradalom leverését fogom tárgyalni, majd a Kádár-korszaknak az első, különösen súlyos repressziókkal, intézkedésekkel kísért periódusáról beszélek.

Itt, körülbelül 1962–1963-nál hagyom abba ma. A második előadás 1963-ban kezdődik, és eljutok majd az 1989-es rendszerváltás kezdetéig. A második periódus tehát – az, amit Nyugaton sokan gulyáskommunizmusnak neveztek – a következő előadásra marad. Egy harmadik gondolatmenet – a rendszerváltás utáni intézetről – szintén nagyon érdekes lett volna, de a megtervezett két rész terjedelmi korlátait meghaladná.

A következőkben sok szó lesz politikáról, ám nem csempészek be úgynevezett áthallásokat, a jelenre való burkolt célzásokat. Vannak fontos analógiák és tanulságok, de ezeket ki-kiszűrje le magának.

■ 1. téma

**A MEGALAKULÁSTÓL AZ 1956-OS
FORRADALOMIG**

A történetemet 1953. március 5-ével, Sztálin halálával kezdem. Ez korszakhatár a szocializmus történetében. A Szovjetunió új vezetői (Ny. Sz. Hruscsov első titkár és G. M. Malenkov miniszterelnök) nem sokkal Sztálin halála után Moszkvába rendelték a magyar kommunista párt vezetését. Ezen a moszkvai ülésen leváltották a miniszterelnöki funkcióból az ország diktátorát, Rákosi Mátyást, és helyébe Nagy Imrét nevezték ki. Azonnal elkezdődött Nagy Imre miniszterelnök vezetésével az új szakasz kormányprogramjának a végrehajtása. Néhány tételét kiemelem: elég hamar kiengedték a politikai letartóztatottakat, megengedték, hogy a parasztok kilépjenek a termelősövetkezetekből, lelassították az erőltetett ütemű iparosítást, meghirdették az életszínvonal emelését. Visszanézve ezekre a lépésekre, elmondható, hogy azok a klasszikus sztálinista szocialista rendszer reformjának részét alkották. Magyarországon még nem volt hasonló reformtörekvés. Mai szemmel inkonzisztens tapogatózásnak lehetne minősíteni. Első perctől kezdve harc, párton belüli küzdelem folyt Rákosi Mátyás és Nagy Imre között. Az akkori szóhasználattal *konzervatívoknak* hívták a régi sztálinistákat, és *reformereknek* a reformkommunistákat.

1954-ben az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatójává Friss Istvánt nevezték ki. Ő a Magyar Dolgozók Pártja – így hívták a kommunista pártot – pártközpontjában a gazdaságpolitikai osztályt vezette. Sztálin halála után egy ideig maradt ebben a beosztásban. Gazdasági vonalon Gerő Ernő volt a *number one* vezető, Friss István pedig a *number two*. Nagy Imre és a körülötte lévő, vele politikailag egyetértő, vele együtt

küzdő társaság érzékelte, hogy Friss István ellenállást tanúsított Nagy Imre politikájával szemben. Ezért leváltották a pártközpont osztályvezetői funkciójából, de továbbra is központi vezetőségi tag maradt. Ha Sztálin életében történt volna egy ilyesféle leváltás azzal az indokolással, hogy ellenáll a pártvezetésnek, akkor agyonlőtték volna. Vagy ha nem, akkor a Gulagra küldik. Ehhez képest Friss Istvánt, mai nyelven szólva, puhára ejtették. Megbízták azzal, hogy alakítsa meg a Közgazdaságtudományi Intézetet. Az intézet tehát nem az akadémiai-egyetemi világban született. Előbb volt egy párthatározat, majd 1954. december 1-jén megszületett egy minisztertanácsi határozat.

Nem tudom, hogy Friss István milyen szempontokat kívánt érvényesíteni a kutatásra szánt emberek kiválogatásánál,¹ de az első csoport összetételéből következtetni lehet a válogatás szempontjaira.

Amikor az intézet alakult, az úgynevezett polgári közgazdászok némelyike még élt. Köztük Varga István,² aki az elődintézet igazgatója volt, továbbá Theiss Ede valamikori professzor, matematikai statisztikus. Közülük senki sem került be az intézet alapító csoportjába. A kiválasztás nyilvánvaló szempontjaira példaként három nevet említek: Nagy Tamásét, *A tőke fordítójának* nevét, Hoch Róbertét, aki a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen politikai gazdaságtant tanított, és Erdős Péterét, aki ismert régi kommunista és a politikai gazdaságtan tanára volt.

Ebben az időben például az Egyesült Államokban minden egyetem *economics departmentjén* gondosan kidolgozott processzus

1] Más akadémiai intézetek is létrejöttek az 50-es évek első felében, ezzel az előadásban nem foglalkozunk.

2] Varga István az általa 1927-ben alapított Magyar Gazdaságkutató Intézet igazgatói tisztségét 1949. augusztus 15-ig, az intézet megszüntetéséig töltötte be.

során választották ki a tanárokat. A kiválasztás fő kritériuma akkor is, ma is a szakmai teljesítmény, amelyet elsősorban publikációkkal mérnek. Az intézetben viszont elsősorban politikai kritériumok alapján történt a válogatás: minden munkatárs párttag volt. Friss és legközelebbi munkatársai a kiválasztásnál kettős kritériumot alkalmaztak: az egyik a politikai lojalitás volt, a másik a tehetség, valamilyen bizonyosága annak, hogy a jelölt előbb-utóbb közgazdász lehet, például tanított, jól ismert valamilyen részterületet, stb. A publikálás mint kritérium nem merült fel.

Néhány szó arról, hogyan kerültem ide. A *Szabad Nép* szerkesztőségében 1954-ben viharos kommunista párttaggyűlés zajlott le. A felszólalók név szerint bírálták a párt legfőbb vezetőit. Ez nagy visszhangot keltett, ez volt az első lázadás, mégpedig mindjárt az MDP központi lapjának szerkesztőségében. Méray Tibor, ennek a csoportnak az egyik vezetője később könyvet írt Aczél Tamással együtt. A címe: *Tisztító vihar (Aczél–Méray [2006])*. Ez a cím idézet Méraynak a taggyűlésen elhangzott felszólalásából. Amikor 1955-ben Nagy Imre vonalával szemben megint Rákosi Mátyás kerekedett felül, és Rákosi újra az ország első számú vezetője lett, a fellázadt újságírókat megbüntették. Azokat, akik a legélesebben szólaltak fel, és tulajdonképpen a taggyűlést is ők szervezték, eltávolították ebből a fontos pártfunkcióból, köztük engem is. Az eltávolított csoportból a legtöbben újságírók maradtak, én azonban kértem a Közgazdaságtudományi Intézetet, elsősorban Friss Istvánt – aki ismert már korábban a szerkesztőségből –, hogy vegyen fel az intézetbe. Ő ezt meg is tette. Tehát az intézet első évében váltam munkatárssá. De nem az első hullámban.

Minket, lázongó újságírókat is puhára ejtettek. A sztálini időkben egy ilyen párt elleni lázadásért börtön járt volna, de még az sincs kizárva, hogy halál. Friss István azonban felvett, de a felvétellel egy időben lefokozott. A *Szabad Népnél* magas

pozícióm volt, külön szobám, titkárnőm. Itt közös szobába kerültem Erdős Péterrel és Hoch Róberttel, mindenkinél alacsonyabb státusba, segédmunkatárssá fokoztak le. Az intézettől kapott fizetésem a *Szabad Népbelinek* egyharmada volt. Belépéskor az úgynevezett általános osztályra kerültem, amelynek Nagy Tamás volt a vezetője. Korábban, még a *Szabad Nép*-es korszakomban aspirantúrára jelentkeztem, és akkor ő lett a témavezetőm. Így kerültem az osztályára.

Az aspirantúrát végzőt, az aspiránst úgy lehet tekinteni, mint egy levelező doktoranduszt. Aki kandidátusi címre aspirál, végezhetette ezt a munkát az egyetemen, végezhetette valamelyik akadémiai intézetben, de végezhetette egyénileg is. Bárki, egy vállalati elemző munkatárs is jelentkezhetett aspirantúrára. Ha a karrier szempontjából mondhatjuk, hogy a PhD egyenlő a kandidátusi fokozattal, akkor az aspiráns pozíciója megfelel annak, amit például az Egyesült Államokban *graduate* diáknak neveznek, pontosabban olyan diáknak, aki PhD-fokozatra pályázik. Én „külső PhD-hallgatója” voltam – nem a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemnek, hanem – Nagy Tamásnak. Ezzel kezdődött tulajdonképpen a tudományos pályám 1955-ben.

Az intézeten belül ebben az időszakban nem csaptak össze a politikai nézetek. Az intézet tematikusan szervezett osztályokból állt. Ennek megfelelően az induláskor volt egy általános osztály, ipari osztály, mezőgazdasági osztály, pénzügyi osztály és nemzetközi osztály, de a politikai szimpátiák szerinti vonzódások és elhatárolódások túlnyúltak a szakmai osztályok határain.

Az emberek egy részéről hamar kiderült, hogy ki húz a párt konzervatív szárnyához, és ki a reformerekhez. Nagy Tamás nyilvánvalóan a reformszárnyhoz húzott. Például ő vezette a Petőfi Kör közgazdászvitáját.

Hogy ki volt a reformer? Elsőnek említettem Nagy Tamást. Másodikként magamat említhetem. Nyilvánvaló volt, hogy én azért

kerültem ide, mert Nagy Imre szellemében támadtam a Rákosi-csoportot. Nekem azon a nevezetes *Szabad Nép*-taggyűlésen Farkas Mihály jutott. Ugyanis mindenki mást bírált. Azért volt fontos Farkas Mihály, mert őt bízták meg akkor a *Szabad Nép* felügyeletével. Sztálin halála után a párton belüli hatalmi újrendezésnél a sajtófelügyelet átkerült Farkashoz. Hát ezek univerzális „tehetségek” voltak: egyformán értettek a katonasághoz, az ÁVH-hoz és a sajtóirányításhoz. Közbevetőleg: Rákosi értett ahhoz, hogy hogyan kell egy országot vezetni.

Egy újabb fontos szereplő Donáth Ferenc. Őt a Rákosi-korszak 1953 előtti időszakában tartóztatták le, ugyanazzal a csoporttal, amelybe Kádár János is tartozott. Agrárszakértő volt, és 1945 után, Nagy Imre minisztersége idején a földművelésügyi minisztériumban dolgozott. Később ő lett Rákosi Mátyás titkárságának vezetője. Ezt a funkciót töltötte be, amikor saját főnöke, Rákosi elrendelte letartóztatását. Éveket töltött börtönben, ebben az időben története párhuzamosan alakult a Kádáréval. Amikor kiengedték és – ahogy azt akkor nevezték – rehabilitálták, az intézet igazgatóhelyettesének nevezték ki, ennél magasabb funkcióba nem került. Az intézetben eléggé hallgatag volt, soha nem hallottam semmilyen előadását, nem olvastam semmilyen ott készült írását.

Ekkor én *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* című könyvemben publikált disszertációt írtam (Kornai [1957]). Ez csak a kötet címe volt, nem a kandidátusi disszertációmé.³ Disszertációm nyilvános védését 1956. szeptember 24-én a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen rendezték meg. Péter György volt a levezető elnök, az egyik opponens Ajtai Miklós (az akkori tervehivatali elnökhelyettes, aki később az Országos

3] A disszertáció címe: *A túlzott centralizáció és az anyagi érdekeltség egyes problémái a könnyűiparban szerzett tapasztalatok alapján.*

Tervhivatal elnöke lett), a másik pedig Augusztinovics Mária volt. (Ennyiben további intézeti vonatkozása is lett a védésnek.) A tudományos rendezvény kvázi politikai gyűléssé alakult, mert már csak hetek választották el a forradalomtól. Nagyon sokan jelentek meg. A legtöbb ilyen kandidátusi védésen a közvetlen kollegák, a családtagok meg a barátok vesznek részt, ezen azonban, azt hiszem, úgy kétszázán lehetettek jelen. A disszertáció vitájáról Esze Zsuzsa írt beszámolót a *Közgazdasági Szemlében* (Esze [1956]). Mándi Péter a belkereskedelmi minisztériumban volt államtitkár vagy főosztályvezető, és ő tartotta a legradikálisabb, ma úgy mondanánk: rendszerellenes felszólalást a disszertációs vitán. Esze Zsuzsa ezt szó szerint idézte. Később, a forradalom leverése után állandóan erre hivatkoztak, hogy itt az értelmiségből kitört az ellenforradalom.

A védés nagy sikernek minősült, még a *Szabad Nép* is írt róla, és Friss István hirtelenjében sztárrá léptetett elő. Segédmunkatársból munkatárs lettem. Már néhány hónappal korábban, miután a dolgozatot benyújtottam az aspirantúráim vezetőjének, és lezajlott a munkahelyi vita, lényegesen emelte a fizetésemet.

Saját kezdeményezésünkre elkezdtünk kidolgozni egy reformjavaslatot. Friss nemcsak biztatott, hanem hivatalos intézeti feladat rangjára emelte ezt a munkát. Nemcsak belső, hanem külső munkatársak is részt vettek a kutatásban, és végül négyen vagy öten állítottuk össze a jelentést.⁴ Ennek a kis

4] „Ha átfogó reformprogramok nem is, de részprogramok már 1956 októberét megelőzően, 1956 nyarán is készültek. Megemlíthető például a könnyűiparbeli gazdaságvezetési módszerek megváltoztatására vonatkozó terjedelmes javaslat, amelyet a Közgazdaságtudományi Intézetben Kornai János készített el (Nagy András és Bod Péter közreműködésével). A tervezetet 1956 augusztusában vitatta meg Friss István igazgató vezetésével az intézet osztályvezetői értekezlete, és egyetértően elfogadta.” (Szamuely szerk. [1986] 24. o.)

munkacsoportnak, amelyet én vezettem, egy tagját emelem ki, Nagy Andrást. A finisben, a forradalom előtt a reformista szárny volt a hangadó az intézetben, és a konzervatív szárny hallgatott. De nem beszélt ellenünk.

A disszertáció védése után egykori munkahelyem, a *Szabad Nép* cikket kért tőlem. Ezt elvállaltam, és meg is írtam. A címből is – „Gyökerestül irtsuk ki a bürokráciát!” – látszik, hogy reformkommunista cikk volt, amelyik azzal biztatja a társadalmat, hogy a bürokráciát gyökerestül ki lehet irtani. Szeptemberben, néhány héttel a forradalom előtt jelent meg (*Kornai* [1956]).

■ 2. téma

A FORRADALOM NAPJAI

A következő dátum október 23. Ezen a napon Donáth Ferenc, aki – mint említettem – az igazgatóhelyettesem volt, de alig kerültem vele kapcsolatba, elhívott egy értekezletre, amely Vas Zoltán, Budapest egykori főpolgármestere és Rákosi börtöntársa hivatali szobájában zajlott. Ő akkor valamilyen szövetkezeti központot irányított, a protokoll szerint elég alacsony funkcióban. Donáth vezette a vitát, és ott elhangzott, hogy most már előbb-utóbb Nagy Imre lesz újra a miniszterelnök, és előretörőben, erősödőben van a pártban a Nagy Imre-szárny. Biztos, hogy ő lesz a miniszterelnök, és ki kell dolgozni Nagy Imre programját. Ennek az értekezletnek a résztvevői engem bíztak meg a gazdasági program kidolgozásával. Nagy Imrét csak napokkal korábban vették vissza a pártba, de a társaság már előre készült. És én ezt a megbízást elvállaltam. A Szabadság téren

állt az épület, ahol Vas Zoltán dolgozószobája volt, az Aulich utca sarkán. Ott nem zajlott semmilyen tüntetés, semmit nem lehetett látni, teljesen csendes volt a környék. De Donáth Ferrenchez már érkeztek be telefonjelentések. Nem a mobiltelefon korszakában éltünk, városi vonalon jelentkeztek, nem tudom, hogy kik, de közölték, hogy a Bem rakparton diáktüntetés van.

Tehát október 23. volt, ennek a napnak a délutánján folyt ez a megbeszélés. Mi üléseztünk, és azon gondolkoztunk, hogy mit kell tenni. Külpolitikai programról is szó volt, nem csak a gazdaságról. Felkészültünk: ha Nagy Imre miniszterelnök lesz, akkor nem lesz idő várakozni arra, hogy elkészüljön az új programja. A programra azonnal szüksége lesz.

És most jönnek a forradalom napjai. Az első napokat nem az intézetben töltöttem, tehát azok intézeti lefolyásáról szemtanúként nem tudok mondani semmit. A kormányprogramon dolgoztam hajnaltól estig. Telefonok jöttek barátaimtól, meg nem barátoktól is, hogy mi van a városban, de semmilyen tüntetésen nem vettem részt, hanem dolgoztam, írtam, fogalmaztam. Hol? Péter György – akihez barátság fűzött, nem csak szakmai kapcsolat – Moszkvában volt ezekben a napokban. Nem forradalmi ügyben, hanem szakmai értekezleten vett részt a Központi Statisztikai Hivatal elnökeként. Bejáratos voltam hozzá, a lakására és a hivatali dolgozószobájába. Zala Júlia, aki akkor a KSH főosztályvezetője volt, és Péter György egyik jobbkeze, vagy talán a jobbkeze, még a Vas–Donáth-megbeszélésen azt javasolta, hogy jöjjelek, üljek be Péter György szobájába. A titkárnő mindenben segíteni fog nekem. Ott dolgoztam két napig a Rózsadomb alján. Akkor, az első három napban még nem volt ott a Széna téri felkelőcsoport, az később jött létre.

A harmadik napon ugyanez a titkárnő feljött a lakásomba, amely szintén a Rózsadombon volt, nem olyan messze a KSH-

tól. A munka leginkább úgy zajlott, hogy én beszéltem, és ő azt gyorsírással leírta. Ez még a komputer előtti korszak. Tehát nem kézzel írtam, kézírásomat már akkor sem lehetett elolvasni. Korábbi munkáim egy részét diktáltam, másik részét magam gépeltem.

Az akkori gondolkodásom a reformkommunista eszmekörben mozgott. Rendelkeztem az ide kapcsolódó ismeretekkel. Ezen túlmenő átalakulásról nem volt elképzelésem. Néhány nap után azonban feladtam, mert rájöttem arra, hogy nem vagyok képes megírni egy olyan országnak a kormányprogramját, amely túllép a reformkommunizmuson. Nem azért, mert elvileg ellenzem, hanem azért, mert nem vagyok felkészülve a feladatra. Ha lett volna valami irodalom a problémáról, akkor azt én nem olvastam. A program utolsó változatának egyik példányát szerettem volna átadni Donáthnak, de nem volt bent, ezért bevitettem az intézetbe, és átadtam Donáth akkori intézeti titkárnőjének. Tehát így teltek az október 23. utáni első napjaim.

Ezt követte a következő próbálkozásom. Legközelebbi barátaim, Kende Péter és Lőcsei Pál úgy gondolták, hogy egy új lapot kell indítani. Egyetértettem velük, és elkezdtünk lapot alapítani. És a lap meg is jelent, a főszerkesztő Gimes Miklós volt. Napilap lett volna. Ha jól emlékszem, két szám előkészítésében vettem részt. Ezeket a *Szabad Nép* székházában szerkesztettük, az egykori szobáinkban. Gimes írta az első szám nyitó vezércikkét. Az első napok elteltével úgy gondoltam, hogy ez nem az a hang, amelyen meg akarok szólalni. Ekkor elhagytam a szerkesztőséget. Most nem részletezem a politikai nézetkülönbségeket. Ezekkel az eseményekkel kapcsolatban többször kihallgattak a politikai rendőrség Gyorskocsi utcai központjában, ahol a pereket készítették elő. Miután Gimes a forradalom utáni Nagy Imre-per egyik fővádoltja lett, Lőcsei ellen pedig külön per folyt, róluk faggattak engem, és párhuzamosan min-

denkit, aki a történetek szemtanúja volt. Akit közelebbről érdekel a téma, olvashat erről egyet s más saját önéletrajzomban (*Kornai* [2005]), Révész Sándornak Gimes Miklósról írott életrajzában (*Révész* [1999]) és más forrásmunkákban.

Az újságírói munkából tehát kiszálltam, és október 29-én visszamentem az intézetbe. Az október 23. és 29. közötti napokban Friss István először a Rádió pártkomisszárja lett, és ebben a minőségében hívott, hogy menjek a Rádióhoz, amit nem vállaltam. Utána Friss elkezdte a pártsajtót szervezni, ő a forradalom napjaiban is nagyon aktív bolsevik volt. Erre a munkára is elhívott, és ebben sem vettem részt. Ezek a hívások telefonon zajlottak. Már csak elbeszélésből tudtam meg, hogy az intézetben működött egy forradalmi bizottság, amely Friss Istvánt leváltotta, és Varga Istvánt nevezte ki az intézet vezetőjének, aki ezt elvállalta. Nem emlékszem, kiből állt a forradalmi bizottság. Ezt meg kell próbálni források alapján rekonstruálni, de lehet, hogy nem rekonstruálható. Én nem voltam ott, akik pedig ott voltak, azok szerintem már nem élnek. A KTI elmulasztotta, hogy ezt tíz évvel ezelőtt megkérdezze, húsz évvel ezelőtt megkérdezze, harminc évvel ezelőtt megkérdezze.

Tehát a forradalom napjaiban bizonyára izgalmas volt az intézet élete, de erről nem számolhatok be, mert nem voltam ott. Ezekben a napokban, vagyis október 29. és november 4. között, egyik első utam a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadóhoz vezetett, ahol már le volt adva disszertációm publikálásra szánt kézírata. Siettem visszakérni. Nem úgy mentek a dolgok akkoriban, mint ma, hogy a kézirat rajta lett volna egy diszken, és utána akárhányszor ki lehetett volna nyomtatni. Azt hiszem, összesen talán két gépelt példány létezett. Számomra nagyon fontos volt, hogy meglegyen a kéziratom. Akkor még nem lehetett világosan látni, hogy mi lesz a magyar könyvkiadással. Visszakaptam a kéziratot. A cserkészszövetség egykori szék-

házában volt a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, a Nagysándor József utcában. A cserkészszövetség vissza akarta szerezni a székházát, és a forradalom napjaiban próbálta kitenni a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadót. Tehát még azt sem lehetett tudni, hogy ha kiteszik a kiadót, mi lesz a kézirattal.

November 4-én bejöttek a szovjet tankok. Aki a forradalomról bővebben akar tájékozódni, az máshol keressen forrásokat. Én a saját sztorimnak azt a részét, amely a KTI-hez kapcsolódik, itt áttekintettem. Ez egy kis csepp egy viharos tengerben. A forradalom tengernyi eseményéről sok száz forrásmunka számol be, mégpedig egymásnak ellentmondó, egymással vitában álló leírások és értelmezések.

Többhetes általános sztrájk követte a forradalmat, de azért az intézetbe be-bejártunk, bár inkább csak beszélgetni vagy kicserélni a legújabb híreket. Utána elkezdődött a „normalizálódás”. A normalizálódást idézőjelbe teszem.

■ 3. téma

A REPRESSZIÓ ÉVEI

Ma is érdekes probléma: hogyan vették tudomásul az ország lakosai, hogy ezekben a napokban többször egymás után rendszerváltás zajlott le. Mert először a kommunista rendszerből az ország elindult egy reformkommunista rendszer felé. Utána megtörténtek az első lépések egy többpártrendszeres demokráciává alakuló rendszer irányába. Napok, sőt órák alatt 26 párt alakult, és ezekben a politikai spektrum minden színe képviselve volt. Létrejött egy koalíciós kormány. Nagy Imre kormányában tulajdonképpen az 1945 és 1948–1949 közötti

kormánypártok képviselői ültek. Ha valóságosan nem is támadtak fel órák alatt a régi kormánypártok, a Nagy-kormány legalább formailag újraélesztette őket.

November 4. után az ország lakosai gyorsan, sokan nagyon gyorsan alkalmazkodtak. Ennek az alkalmazkodó nagy többségnek elég jelentős részéről elmondható, hogy lefeküdt az új Kádár-rezsimnek, és kollaborált vele. Sokan viszont passzívan és némán, azt is mondhatnám, hogy dermedten figyelték, mi történik. Az intézeti tagok viselkedése is szóródott ezek között a viselkedésformák között.

Az én életemben ezek a napok, a forradalom és a forradalom leverése, cezúrát jelentettek, elsősorban politikai értelemben. Egészen addig párttag voltam. Az új párt, amelyet Magyar Szocialista Munkáspártnak (MSZMP-nek) neveztek – az előző kommunista pártot Magyar Dolgozók Pártjának (MDP-nek) hívták –, nem úgy jött létre, hogy jogfolytonosan átvette a tagságot, hanem újra be kellett lépni. Mindenkinek egyénileg kellett jelentkeznie, hogy akar-e párttag lenni. Én nem léptem be. Ez valóságos egyéni választás volt. Habozás nélkül úgy döntöttem, hogy nem lépek be a kommunista pártba. Azóta, 62 éve, pártonkívüli vagyok. Nem lettem párttag később sem. Ügyekben megszólalok, eszmék mellett kiállok, de párthoz nem láncolom magam. Ezt akkor eldöntöttem, és elhatározásomat mindvégig betartottam.

Nagyon érdekes választóvonalak keletkeztek abból, hogy ki hogyan nevezte azt, ami 1956 őszén lezajlott. A kádáristák ellenforradalomnak nevezték, '56 hívei forradalomnak, és a semleges kifejezés az volt, hogy „októberi események”. Felteszem a kérdést, hogy ez szavakon való lovagolás-e? Nem szavakon lovagoltak az emberek, ennek szimbolikus jelentősége volt. Én soha számra nem vettem volna az ellenforradalom kifejezést. Éppen, mert a szavaknak szimbolikus jelentősége volt.

Az előző passzusban azt mondtam, hogy a forradalom és a kommunista rendszer restaurációja politikai értelemben cezúrát jelentett az életemben. De bizonyos fokig ez az időszak elméleti és ideológiai értelemben is cezúra volt számomra. A cezúra kifejezést most már nem az 1956. október 23. és november 4. közötti napokra alkalmazom, hanem egy többéves periódusra. Az előtte eltelt két-három évben ment végbe bennem a szellemi átalakulás. Korábban marxista voltam, mondjuk, 1947-től kezdve határozottan annak vallottam magam, sőt még 1953–1954-ben is alapjában véve marxista maradtam. 1953-ban kezdődött a felvilágosodásom. Ellentétben a politikai magatartás változásával (például a pártba való belépés megtagadásával), ez nem úgy történik, hogy az ember egyik este lefekszik marxistaként, és másnap reggel fölbred mint nem marxista. Bizonyos átmenet elkerülhetetlen. Azt, hogy valaki hosszú évtizedeken át marxista legyen, sokan egyszerűen nem is értik például azok közül, akik az elmúlt tíz-húsz évben Nyugaton szereztek diplomát. A marxizmus egyszerre volt „hit” – idézőjelbe téve a hit szót –, és szűkebben véve elmélet. Számos értelmiségi, akinek nem tetszett a Rákosi-rendszer, sőt a Kádár-rezsim sem, képtelen volt szakítani a marxizmussal. Vagy ha szakítottak, akkor a szakítás sokkal később ment végbe. Nekem is kellett körülbelül három év: 1953 második felétől ’56 ősziéig. Volt, akinek sokkal hosszabb idő kellett, és csak ’68-ban szakított a marxizmussal, amikor a Varsói Szerződés országai, köztük Magyarország, Csehszlovákiába bevonulva leverték a prágai tavaszt. Másnak a rendszerváltásig tartott a marxizmusa, és volt, aki mindmáig marxista maradt, és nem változtatott.

Én 1956. november 4-én már azt mondhattam, hogy nem tekintem magamat marxistának. Nemhogy Kádárhoz nem csatlakoztam, és a pártba sem léptem be, hanem a marxizmussal is

szakítottam. Amikor találkoztam az V. kerületi párttitkárral – az intézet ebben a kerületben volt –, akit történetesen személyesen ismertem, neki bejelentettem: vegye tudomásul, hogy nem vagyok marxista.

Az intézet intellektuális légköre megdermedt. Hoch Róbert, az első szobatársam lett a helyi pártszervezet újjászervezője: nem egyszerűen tagja, hanem ő szervezte meg a pártot. Ekkor kezdődött a személyes meghurcolásom. Az intézet igazgatója, Friss István előadást tartott a párt hivatalos legfelsőbb előadás-sorozatán, amelyet elsősorban a pártkádereknek és értelmiségi tagoknak tartottak, és politikai akadémiának hívtak (*Friss [1957]*). Ezen én is jelen voltam, az intézet legtöbb munkatársával együtt meghívót kaptunk. És ott, a nyílt színen Friss István különböző kritikákkal illette elsősorban Péter Györgyöt. Őt revizionistának nevezte, Nagy Tamás szintén valamilyen revizionista jelzőt kapott, és harmadikként a névsorban Friss engem említett. Sokkal súlyosabb vádat kaptam: a marxizmus árulójának nevezett. Legalábbis bennem ezt a nyomot hagyták a szavai.⁵

Akármit is mondott Friss, tulajdonképpen a vádja nem volt hamis, hanem igaz volt. Mert nem egyszerűen elméleti különvélemény alakult ki a gondolkodásomban. Ez nem hasonlítható ahhoz, mint amikor manapság a közgazdasági *mainstream* egy hívének kritikus fenntartásai vannak egy közgazdasági tétellel

5] „Könyvébe [Kornai] mégis beleírta, hogy meg kell változtatnunk a gazdasági mechanizmusunkat, s hogy »gazdasági mechanizmus« alatt ő »a gazdaságvezetési módszereink összességét, a gazdasági élet egész szervezeti formáját, a gazdálkodás egész gépezetét« érti. Ezt viszont úgy lehet érteni, hogy Kornai elveti egész szocialista típusú gazdasági rendszerünket. Más alternatíva hiányában feltehetően a kapitalizmussal szeretné felcserélni. Ha Kornai ezt így gondolta, ez már nem marxista álarcban jelentkező antimarxista nézet, ez a marxizmus nyílt elvetése.” (*Friss [1957]* 44. o.)

szemben. Nem békés elméleti viták folytak akkoriban, hanem kíméletlen harc. Javában folytak a letartóztatások. Az adott körülmények között az volt az olvasata Friss politikai akadémiai előadásának – amely a párt legfelsőbb hivatalos elméleti megnyilvánulásának számított –, hogy engem árulással, a marxizmus cserbenhagyásával vádoltak. Az antik Római Köztársaság végnapjaiban, a császárság kezdetén alkalmazták a proskripció intézményét. Ez egy ókori feketelista volt, bárki bármit tehetett azzal, akit proskribáltak. Elvehették a vagyonát, száműzhatték Rómából, és így tovább. Friss előadását követően egymás után jelentek meg az előadásnál is élesebb cikkek, amelyek szinte politikai vádakot tartalmaztak. A pártfőiskolán tananyag lettem negatív értelemben, tehát a kéziratomat idézték, hogy így nyilvánult meg a közgazdaság-tudományban az ellenforradalom előkészítése.

Az intézeten belüli üléseken, vitákon nem volt ilyen támadás ellenem, ez fontos. A szakmai és a pártsajtóban viszont ketten is bíráltak, Ripp Géza és Molnár Endre (*Ripp* [1957], *Molnár* [1957]).

A Központi Bizottság pártvizsgálatot indított, vizsgálóbizottságot küldött, hogy vizsgálja felül a Közgazdaságtudományi Intézetben lejátszott eseményeket: mi történt itt? Az ellenforradalom előkészítése zajlott-e, az intézetnek volt-e szerepe benne, stb. A párthatározat nyomán két embert küldtek el, engem és Nagy Andrászt. A vizsgálóbizottság hangadója Lakos Sándor pártfőiskolai tanár volt. A Nagy Imre frakciójának veresége és Rákosi hatalomra kerülése körüli időkben ő írt egy cikket Nagy Imre ellen a *Szabad Nép*ben. Ő vezette ezt az egész hajszát. Nem tudom, hogy akadt-e ebben a bizottságban intézeti ember. De az intézetet meghallgatták. Ott folyt a tárgyalás, és végül is parancsba kapta az intézet, hogy el kell küldeni embereket, mert egy ilyen vizsgálatot nem lehet azzal meg-

úszni, hogy senkit sem küldenek el. Az már az intézetre volt bízva, hogy kik lesznek azok, akiket elbocsátanak. Tehát úgy mondhatnám, hogy egy kvótát kapott az intézet: nem konkrét személyt kellett elküldenie, hanem többeket, azaz minimum két főt. Varga István az intézet tagja maradt, fizetést kapott, Friss István igen nagyvonalúan viselkedett ilyen szempontból. Csendes Béla, aki Nagy Imre egyik embere volt, maradhatott.

Én soha nem kaptam indoklást. Hivatalos forrásból a mai napig nem tudom, hogy miért tettek ki, András sem tudta. Friss nem mondta el nekem. Őt ismertem a legrégebben az intézet munkatársai közül. Ugyanis a *Szabad Nép* minden rovatának volt egy általános pártközponti felső kapcsolata, az agrárrovatnak a mezőgazdasági osztály vezetője, nekem pedig Friss volt a pártkapcsolatom. Az újságnál minden rovatvezető, így én is, kettős függésben dolgozott: természetesen a főszerkesztő volt az első számú főnöke, és volt egy pártközponti főember kapcsolata. Friss Istvánt így ekkor már legalább 10-15 éve ismertem. Nem ült le velem, hogy elmondja. Nem kaptam levelet. Nagy Tamástól tudtam meg, hogy el vagyok bocsátva.

Pártdokumentumokat nem találtam. Kár, hogy az intézet nem épített fel saját levéltárat, nem gyűjtötte össze a múltját, nem kutatja a saját múltját. Vajon miért nem?

Csak hipotéziseim vannak, hogy miért is küldtek el. Az egyik ok lehetett a disszertációm, a könyvem, amelyet éles támadások értek, és az ellenforradalom ideológiai előkészítőjének minősítették. A másik ok, hogy nem léptem be a pártba. Az intézet minden tudományos munkatársa párttag lett, mindenki belépett. Egyedül Nagy András és én nem léptünk be, ez tehát tüntetést jelentett. A harmadik ok, hogy sokan tudták az intézetben – és biztos, hogy Hoch Róbert is tudta –, hogy nekem „ellenforradalmár” kapcsolataim voltak. Többször beidézték a Gyorskocsi utcába, a Budapesti Rendőr-főkapitány-

ságra. A pártközpontnak joga volt jelentést kérni a politikai rendőrségtől: mondjanak el mindent, amit Kornairól tudnak. Ilyen értelemben a pártközpontnak alá volt rendelve minden, az egész ország. Az már más kérdés, hogy a Gyorskocsi utca mit akart kiadni. Mindenesetre a pártvizsgálat akkor történt, amikor már nagyrészt lezajlottak az 1956-os ügyekben folytatott Gyorskocsi utcai kihallgatások.

Amit biztosan tudok, az az, hogy Hoch Róbert és az intézeti pártszervezet nem állt ki a védelmünkben 1958-ban. A nyolcvanas években, amikor az Oxford University Press harmincöt év után, saját kezdeményezésére, másodszor kiadta a *Túlzott központosítást*, megtartottam a könyv eredeti szövegét, de írtam hozzá egy új függelékét. Jellemző az intézeti életre, hogy harminc évig nem kérdeztem meg Hoch Robitól, hogy 1958-ban mi volt az álláspontja. De évtizedekkel később, amikor ezt a függelékét írtam, rákérdeztem, hogyan zajlott le a folyamat. Azt mondta, hogy az intézet fennmaradása érdekében teljesítették a pártközponti óhajt. Valakiket ki kellett tenni. Itt egy *trade-off* jelent meg: az egyik oldalon van a kiállás a bajban lévő kolléga mellett, a szólásszabadság mellett, a tudományos kutatás szabadsága mellett, a másikon az intézmény továbbélése. Ő az utóbbit választotta. A kirúgásunkkal kapcsolatos intézeti válasz a dekkolás volt. Senki sem tiltakozott nyilvánosan. Másfelől: egy ember kivételével senki sem támadott az intézetből. Tehát az intézeti munkatársak nem álltak ki mellettem, de nem is csatlakoztak Ripp Gézához vagy Molnár Endréhez. A támadások nem az intézetből érkeztek, hanem máshonnan, máshol tartott előadások, továbbá az említett támadó cikkek formájában.

Az egyetlen intézeti csatlakozó Ausch Sándor – tudomásom szerint rendőrbesúgó – volt. Még a Rákosi-rendszerben inter-nálták, és akkor szervezték be. Nem tudom, hogy folytatta-e

később ezt a tevékenységét. Lehet, hogy nem, ezt úgy mondták, hogy „kiengedték a hálózatból”. Vagy azért, mert egyesek alkalmatlannak bizonyultak a besúgói feladat ellátására, vagy mert elfecsegték, hogy ők rendőrügynökök voltak. Bizonyos esetekben kiengedték, ha valaki nagyon kérte, vagy ha valami speciális rizikó fenyegette. Vagy nem engedték ki, tehát fogalmam sincs, hogy Auschwitz maradt-e besúgó, sosem nyomoztam utána.

A forradalom után Friss nem szerzett nekem új munkahelyet, magam szereztem. A disszertációm a könnyűiparról szólt, és a könnyűiparban dolgozó barátaim találtak számomra munkahelyet. De a hatóságok és a KTI pártszervezete nem nyúlt utánam abban az értelemben, hogy nem akadályozták meg, hogy számomra elfogadható munkahelyem legyen. Ez tulajdonképpen megint puhára ejtést jelent, mert sok esetben azt tették, hogy kirúgtak valakit, és utána sehol sem engedték elhelyezkedni, míg a végén szövögyári vagy építőipari segédmunkás lett az illető.

Nekem megengedték, hogy kutatómunkát végezzek. A forradalom leverését követő évben jelent meg a disszertációm. Friss István ambivalenciája abban is megnyilvánult, hogy a nyilvános előadáson engem ugyan megbélyegzett, de eltúrte, hogy a megbélyegzett mű megjelenjen. A mű kéziratát kicsempészték Angliába, és ott a könyvnek egy rövid, angol nyelvű kivonatát ki akarták adni. John Hicks elolvasta, és javaslatára teljes terjedelemben az az Oxford University Press adta ki, ahol ő elnök vagy tanácsadó volt. Hicks már akkor a nyugati gazdaságtan egyik legtekintélyesebb alakjának számított. Erről Friss is tudott. A könyv *copyright*-ja nem az én tulajdonom lett, hanem az intézeté, mert intézeti terméknek minősült. Friss eltúrte, hogy megjelenjen, csak ahhoz a feltételhez kötötte, hogy írjak egy további előszót, amelyben elmondom, hogy az 1956 előtti gazdaságról beszélek, nyitva hagyva azt a kérdést, hogy valami

egészen más-e az, ami utána Magyarországon kialakult. Az új előszó mondja el, hogy nem általában a szocializmusról van szó, hanem speciálisan csak Magyarországról. Én ezeket a kívánságokat teljesítettem, írtam egy újabb előszót, és az megjelent az oxfordi kiadásban.

Az első tervem, ameddig még az intézet munkatársa voltam, az volt, hogy folytatom első könyvemet, a *Túlzott központosítást*. Annak szellemében és stílusában fogok hozzá az újabb könyvhöz, amely azt írja majd le, hogy mi történt 1957-től kezdve. Nagyon sok jegyzetem készült, tehát félig-meddig összegyűlt volna egy könyvnek az anyaga, de feladtam, mert úgy láttam, hogy nem publikálhatok olyan könyvet, amely azt fejezi ki, amit gondolok.

Ami a gondolkodásomat illeti, ez volt a neoklasszikus korszakom. Ezt majd részletezem a második előadásban. Tehát a neoklasszikus eszmerendszer, amelyhez csatlakoztam, rányomta a bélyegét az ebben az időszakban készült munkáimra. Átálltam a matematikai közgazdaságtan művelésére. Akkor kezdődött az együttműködésem Lipták Tamással, ami megszakadt egy időre, mert Liptákot letartóztatták, és börtönre ítélték. De amikor kiszabadult, folytattuk a közös munkát.

Két közös cikkünk jelent meg az *Econometricában* (Kornai-Lipták, [1962], [1965]). Ezekben idéztünk nyugati szerzőket. Például a kétszintű tervezésről szóló *Econometrica*-cikk idézte Samuelson-t. Ez nem volt szokás, a kommunista országokbeli társadalomkutató nem hivatkozhatott „burzsoá” közgazdászra.

Nagy változtatás volt más, akkori magyarországi szerzők magatartásához képest az is, hogy közvetlen kapcsolatot vetünk fel egy nyugati folyóirattal. Általában informális cenzúrának vetették alá az írásokat. Még annak is, aki az apolitikus mérnöki tudományokban kutatott, be kellett mutatnia a tudományos cikkét a helyi intézeti főnökének, ha külföldön akart

publikálni. Mi azonban nem mutattuk meg senkinek, hanem egyszerűen postára adtuk és kiküldtük, külföldön pedig elfogadták a cikkeinket. Nem reális mai szemmel nézni ezeket a megnyilvánulásokat. Ma mindez teljesen magától értetődő jog, amit a fiatalok nem is becsülnek meg különösebben. De akkor kockázatos volt. A súlyos represszió éveiben, ha jól tudom, a társadalomtudomány művelői közül más nem tette ezt meg.

Amikor már nem dolgoztam az intézetben, akkor is maradtak különböző kapcsolataim az intézettel. Személyes barátságban voltam Bródy Andrással. Barátságunknak volt szakmai vonatkozása is. Ő megmaradt marxistának haláláig, én átálltam a neoklasszikus elméletre. Az a gondolat hozott össze bennünket, hogy matematikát kell alkalmazni a közgazdaságtudományban. Bródynak szerepe volt abban, hogy a matematikai módszerek felé fordultam, az input-output irodalmat az ő írásainak a közvetítésével ismertem meg. Lipták Tamással is ő hozott össze. Tamásnak a matematikai intézet világhírű igazgatója, Rényi Alfréd volt az aspirantúravezetője, Bródy pedig személyes barátságban állt Rényivel, és így ismerte meg Liptákot, így ismertetett minket össze. Vitatkoztunk Bródyval, de abban nem volt vitánk, hogy matematikát kell alkalmazni.

Más közgazdászokkal is találkoztam az intézetből való száműzetésem után, rendszerint nem munkahelyen, hanem eszpresszókban vagy cukrászdákban. Többek között egy régi barátommal, Bácskai Tamással, aki nem dolgozott a KTI-ben, de közgazdász volt, és ezért említem ezen a helyen. Hosszan beszélgettünk politikáról és közgazdaságról. Elmondtam a véleményemet a szovjet jelenlétről, a Kádár-uralomról és a marxizmusról. A rendszerváltás után derült ki, hogy Bácskai ekkor már besúgó volt, és a mi beszélgetéseinkről is jelentett. Persze ennek erkölcsi minősítése eltörpül ahhoz képest, hogy jelentett saját hűgáról, apjáról, anyósáról és apósáról is.

Ezek az évek azok számára, akik involválódtak az 1956-os eseményekben, a félelem légkörében teltek. Először csak hírek jutottak el hozzánk a letartóztatásokról, később egymás kihallgatásairól értesítettük egymást. Azután megjelent a közlemény a Nagy Imre-perről és a kivégzésekről. Donáth, az intézet igazgatóhelyettese másodrendű vádlottként szerepelt ebben a perben, és 12 év börtönt kapott. A többi vádlott jelentős részét jól ismertem, egyiküket, közeli barátomat és mentoromat, Gimes Miklóst felakasztották. Zaklatások és félelem közepette tanultam és dolgoztam. A munka és a tanulás volt a lelki menekülés és a nyugalom forrása, ez tette elviselhetővé ezt az időszakot.

Keveset tudok arról, hogy mi zajlott eközben az intézetben. Bródy munkásságát már említettem. Számomra érdekes változtatást jelentett, hogy odakerült Hegedüs András, aki Rákosi idején túlbuzgó és különlegesen balos sztálinista volt. Az ő nevéhez kötődik sokak történelmi emlékezetében a szovjet csapatok behívása az októberi felkelés ellen. (A történelemtudományban mind a mai napig vitatott kérdés, hogy ebben a leírásban mi az igazság.) Később viszont elfordult a dogmatikus kommunista eszméktől, átképezte magát szociológussá, és a párton belüli értelmiségi felvilágosodás egyik vezető alakjává nőtt. Tudományos pályáját – nem politikusi, hanem tudományos pályafutását – az intézetben kezdte, történetesen az én egykori szobámban.

Egy történet elmondását segíti, ha talál az ember egy határnapot. Én határnapnak az általános amnesztiát tekintem, a kor szakértői közül nagyon sokan ezt teszik. Addig tartott a Kádár-rendszer kemény szakasza, és ez 1962-ben véget ért.

■ 2. ELŐADÁS*

A mai előadás a március 22-én elhangzott első előadás folytatása. Anyagát úgy állítottam össze, hogy azok számára is érthető legyen, akik az elsőt nem hallották, tehát nem hivatkozom vissza az előző előadásra. Az előző előadásom alapjában véve kronológiai felépítésű volt: az intézet történetének az elejével, 1955-tel kezdődött, és a Kádár-korszak első, különösen represszív periódusának végével, azaz körülbelül 1962–1963-mal végződött. A mai előadás az 1963–1964-gyel kezdődő és a rendszerváltásig tartó periódussal foglalkozik, de nem kronológiai felépítésű. Ahhoz sokkal több idő kellene, hogy kronológiai sorrendben számoljak be azokról az eseményekről, amelyeknek szemtanúja vagy résztvevője voltam. Ma a mondandómat témák szerint tagolom. Annyiban a modern irodalomhoz és filmekhez hasonló „posztmodern” felépítést választottam, hogy egy-egy témával kapcsolatban ugrálok az időben. Vagyis a témán belül nem időrendi sorrendben haladok, hanem annak megfelelően, ahogy a téma logikai tárgyalása azt megkívánja.

Lesz még egy különbség a múltkori előadáshoz képest. A múltkorival kapcsolatban több visszajelzést kaptam, az egyik az izgalmasságát dicsérte. Nem tudom, így volt-e. Mindenesetre az izgalmassághoz biztosan hozzájárult, hogy börtönről is volt szó, letartóztatásról, kihallgatásról és rendőrségről. Tehát olyan elemek jelentek meg, amelyeket krimikben szoktunk látni. Most azonban ne számítsanak ilyenfajta izgalmas témákra, hanem sokkal szárazabbakra.

*] Az itt közölt szöveg az MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézet meghívására megtartott 2. előadás hangfelvételének átiratán alapul. Az átirat nyers szövegét az előadó szerkesztette meg, Reményi Andrea és Patkós Anna közreműködésével.

Az első előadást abban a tudatban adhattam elő, hogy én vagyok az egyedüli túlélő. Olyan korszakokról beszéltem – az intézet alapítása utáni első évekről –, amelyekről tudomásom szerint ma egyedül én számolhatok be szemtanúként, legalábbis a teremben nem ül más szemtanú. Dokumentumok készültek, de én vagyok az egyetlen élő tanúja annak az időszaknak. Most viszont olyan eseményekről fogok beszélni, amelyeknek a hallgatóság fele vagy annál nagyobb része élő szemtanúja és résztvevője volt. A saját szemszögemből mondom el, tehát nem valamilyen intézeti konszenzust adok elő. Mindenki maga eldöntheti az ebben az időben már élő és aktív emberek közül, hogy így látta-e, vagy másképpen. Ha az intézet kíváncsi a múltjára, javaslom Simonovits András korábbi előadását az intézet munkájáról (*Simonovits [2017]*). És javaslom, hogy kérjenek fel legalább további öt vagy tíz előadót, akik másképpen látják az intézet múltjának ezt a korszakát.

Az előadásomban nem azért fogok sokat szerepelni, hogy a saját munkásságom jelentőségét hangsúlyozzam. Ha előadásom felében vagy háromnegyedében megjelenek valamilyen szerepkörben, az nem azért van, mert szerintem az intézet munkásságának említésre méltó felét vagy háromnegyedét az én tevékenységem jelentette. Azért történik ez így, mert a saját emlékeimet mondom el a saját látószögemből. És ha majd más tart előadást, akkor ő másképp fogja látni.

■ 1. téma

A KTI-BEN URALKODÓ ELMÉLETEK

Az első téma, amivel foglalkozni kívánok, az alternatív elméletek megjelenése és hatása az intézetben. Tehát ha íródának eszmetörténeti művek, ha lenne vállalkozó arra, hogy megír-

ja a magyar közgazdasági eszmetörténetet, akkor előadásom adalék lehetne egy ilyen munkához. Az eszmetörténettel való foglalatosság manapság divatjamúlt, számos egyetemen abba maradt az oktatása. Nem akarom kifejezni, hogy mit gondolok erről. De tény az, hogy mai előadásom első részében eszmetörténetet adok elő. Akit az eszmetörténet nem érdekel, az sajnos az előadásnak minimum egyharmadában érdektelen dolgokat fog hallani.

MARXISTÁK

Az intézetre erősen ható egyik elmélet a marxizmus volt. A kiindulópont vagy képzeletbeli standard, amihez ezt hozzámérhetjük, a Sztálin halála előtti marxista politikai gazdaságtan akkor kanonizált formája, amelynek záró műve Sztálin – magyarul 1952-ben megjelent – *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című műve volt (Sztálin [1952]). Ha most ehhez képest ugrunk az időben, és áttérünk a gulyáskommunizmus körülbelül harmincéves korszakának „hivatalos” marxizmusára, a Kádár-éra „polgárd”-oktatására – az intézetben dolgozó marxisták ettől is lényeges pontokon elrugaszkodtak. Három marxista közgazdászról szeretnék kissé részletesebben beszélni.

Az egyik Bródy András. Tevékenysége egyik kifejezett céljának tekintette, hogy modernizálja, korszerű apparátussal fegyverezze fel a marxizmust. *A tőkében* bemutatott verbális modell – amelynek imitt-amott egyszerű algebrai leírásai is megjelennek (Marx [1867/1993], [1885/1997], [1894/1997]) – akarta korszerű matematikai fegyverzettel leírni. Az erre felhasznált első, de később is újra elővett eszköz Leontyev input-output modellje volt. Leontyev maga Nobel-díjat kapott (Leontief [1973]). Az a tapasztalatom, hogy a fiatal generáció nagy ré-

sze – nem csak Magyarországon – Leontyev nevét már nem ismeri, és nem tudja, hogy mi az az input-output modell. Ha ebben az intézetben olyan fiatalok vannak, akik ez alól az általános megfigyelés alól kivételt képeznek, akkor örülök neki. Tudom azonban, hogy elég gyakori, hogy nem tudják. Bródy előbb a Leontyev-moddellel, később a Neumann-féle növekedési modellel foglalkozott (*Bródy* [1989]). Munkásságára külföldön is felfigyeltek; Bródy lett a nemzetközi input-output találkozó egyik fő szervezője. Az input-outputosok – úgy mondhatnám – szektát alakítottak, akiknek megvoltak a saját konferenciáik, a saját köteteik, a konferenciáik vezető tagjai. Bródy közéjük tartozott. A vasfüggönyön kívül – azért nem használom a Nyugat és Kelet kifejezést, mert részben Japánra is utalok – többen foglalkoztak és foglalkoznak ma is azzal a feladattal, hogy miképpen fogalmazható át a marxizmus matematikai modellé. Ma is léteznek ennek a törekvésnek jelentős képviselői. Elismert, jó egyetemeken tanítanak, publikációik fontos helyeken jelennek meg. Meggyőződésem, hogy ha Bródy munkásságát mai, tárgyilagos szemmel értékeljük, megállapíthatjuk, hogy az jelentősen hozzájárult a közgazdasági elmélethez.

A másik személy, akit említeni akarok, Erdős Péter. Akik abban az időben az intézetben dolgoztak – elég sokan a jelenlévők közül –, tudják, hogy ő, talán így mondhatnám, erős karakter volt. Megszólalásai, maga a viselkedése is súlyosan hatott az intézetre. Tehát nem egy szürke és jelentéktelen személyt emelek ki, hanem egy éles profilú, erős egyéniséget. Az ő törekvése szintén a marxizmus valamilyen értelmű modernizálása volt, de Bródytól eltérően nem módszertani szempontból. Tehát nem az volt a törekvése, hogy matematikai nyelvre fordítsa le. Ő a makroökonómiát akarta valamilyen értelemben összehozni Keyneszel és a keynesi makroökonómiával. Igen olvasott ember volt, tájékozott a Keynest közvetlenül követő

makroökonómiával kapcsolatban is. Tehát nem csak egy gyors-
talpaló szemináriumon szerezte a tudását. Személyével kap-
csolatban az is érdekes, hogy volt egy Közgazdaságtudományi
Intézetnek nevezett intézmény 1945 után, és annak ő volt az
igazgatója 1952-ig. Már ez is egy bizonyos tekintélyt adott neki.

*Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és gaz-
dasági válságok elméletéhez* című fő műve 1966-ban jelent meg
(Erdős [1966]). Ez jelentős intézeti eseménynek minősült. Óri-
ási befektetett munka és olvasás rejlik ebben a könyvben. Most
csak egyetlen gondolatot emelnék ki belőle, mégpedig azt, hogy
ő haláláig antikapitalista maradt. Vagyis Marx nagyon sokirá-
nyú gondolatrendszeréből Erdős ahhoz a marxi gondolathoz
maradt hű haláláig, hogy a kapitalizmus olyan rendszer, ami
rossz, és el kell kerülni. A római történelemből talán emlékez-
nek Cato szenátorra, aki minden beszédét – témától függetle-
nül – azzal fejezte be, hogy Karthágót el kell pusztítani. Erdős
persze nem hivatkozott Catóra, csak azt mondta, hogy a kapi-
talizmus *delendam est*. Ezzel a gondolattal fejeződik be a köny-
ve. Tehát a kapitalizmusban rendíthetetlenül hívó Keynest úgy
akarta Marxszal egyesíteni, hogy fenntartotta: a kapitalizmus
elpusztítandó.

Harmadikként Hoch Róbertről szeretnék beszélni. Ő a mar-
xista politikai gazdaságtant és a modern mikroökonómiát akar-
ta összebékíteni. Ez nem abszurd gondolat. Marx tisztában
volt azzal – és legközelebbi barátja, híve, munkatársa, Engels is
érezte –, hogy az absztrakt értékelmélet és a megfigyelhető
piaci mozgások, tehát a kereslet, a kínálat és az árak összjáté-
ka között ellentmondások vannak, és a keresletet, a kínálatot
és az árakat – itt most Marx kifejezését használom – a konk-
urencia határozza meg. Ezt egyszerűen piaci mechanizmusnak
nevezném. Ez az a rés, amelybe a modern mikroökonómia elhe-
lyezhető. Tehát nem kell feladni számos gondolatot a marxiz-

musból, és mégis hasznosítani tudja azt, amit a korszerű mikroökonómia a keresletről, a kínálatról és az árakról mond.

A marxizmus tekintetében ők hárman voltak az intézet hangadói. A három ember három különféle nézetet vallott, három különféle elméleti törekvés mozgatta őket, és ezért nem helyes egy kalap alá venni őket, és azzal elintézni, hogy ők voltak a marxisták. Mert igenis van jelentősége annak, hogy mi a különbség hármójuk között, nem elég csak a hasonlóságra rámutatni.

De mi a közös hármójukban? Ők kis kiigazításokkal szereték volna elfogadni azt, amit Marx politikai gazdaságtannak nevez, és tulajdonképpen szerették volna elfogadni Marx politikai programját is, hogy a kapitalizmus helyébe egy más társadalmi rendszert kellene állítani. Ez nagyon fontos. Ők tehát a kapitalizmus felszámolásának és egy lényegesen más rendszerrel való felváltásának a hívei voltak. Mármost a probléma az, hogy éppen az sikkad el a három tudós publikált munkásságában, ami az én ízlésem vagy igényeim szerint Marxban a legértékesebb, legérdekesebb, leginkább maradandó: Marx, a szociológus és Marx, a történetfilozófus. A legérdekesebb – persze ez nem azt jelenti, hogy Marx minden szociológiai és történetfilozófiai állításával egyetértenék. Csak azt mondom, hogy ezek rendkívül gondolatébresztők. Szerintem egyetlen komoly kutató, akit olyasféle kérdések érdekelnek, hogy a történelem tulajdonképpen hogyan is mozog, és hogyan működik a társadalom, nem végezhet eredményes munkát, ha az ezekkel a problémákkal kapcsolatos marx-i gondolatokat nem ismeri meg, és nem dolgozza fel magában.

A három közgazdász nagyon különböző egyéniség volt. Erdős Péter vitriolos modorú ember volt: ha éppen valami kihozta a sodrából, az emberek önérzetébe gázolt. Előfordult, hogy egy Erdős-kritika után a megbírált személy egyszerűen összeomlott. Erdősnek ez a vonása szerintem sok kárt okozott. De egyikőjük sem volt intoleráns politikailag.

Itt közben a közönség soraiban Madarász Aladár csóválja a fejét. Majd a végén elmondod, Aladár, hogy te hogyan látod. Szerintem nem nyírtak ki senkit.⁶ Az utolsó két ember (erről a múltkori előadásomban beszéltem), akit kinyírtak az intézetben, az Nagy András és én voltam. De ebben a puhább korszakban nem az volt a jellemző, hogy valaki ellen boszorkányüldözés kezdődjék, és mivel a marxizmus a rendszer hivatalos ideológiája, erre hivatkozva a nem marxistákat vagy antimarxistákat kinyírták volna. Ez ténykérdés. Az igazi komoly cáfolata ennek az lenne, ha valaki megnevezne olyanokat, akiket ebben az időben politikai okok miatt elbocsátottak volna az intézetből. (Erre még vissza akarok térni a harmadik téma kapcsán.)

A NEOKLASSZIKUS ELMÉLET HÍVEI

Vegyük a második elméletet, a neoklasszikus vagy *mainstream* elméletet! A sztálinizmusból való kiábrándulás engem és Nagy Andrást a *mainstream* felé fordított. Néha volt köztünk szó erről Andrással, de nem alaposan. Én sokat beszélgettem arról,

6] Madarász Aladár az előadás után elmondta: nem ért egyet azzal, hogy Erdős politikailag toleráns lett volna. Ő akadályozta meg 1973-ban, hogy Bence György, Kis János és Márkus György híres és fontos műve, „Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?” című tanulmánya, amelyet bennfentes körökben „Überhaupt” néven emlegettek, és csak kéziratos formában jelent meg 1972-ben, és szamizdatként terjedt, megjelenjék a Közgazdasági Szemlében. Legális kiadására 20 évet kellett várni (*Bence és szerzőtársai* [1972], [1992]). Ehhez utólag is hozzátehetem: Madarász példája csak azt az állítást cáfolja, hogy Erdős politikailag toleráns lett volna. De fenntartom azt az állítást, hogy nem marxista világnézete és elméleti felfogása miatt senkit sem távolítottak el az intézetből a gulyáskommunizmus korszakában.

hogyan tulajdonképpen hogyan viszonyulok a *mainstream*hez, és hogyan viszonyulok a marxizmushoz, de nem Andrással, nem valamelyik intézeti kollégával, hanem intézeten kívül. Név szerint Kende Péterrel, akivel már az előző munkahelyemen, a *Szabad Nép* szerkesztőségében, sőt még régebben, már az első elemiben szoros barátságot kötöttünk. Rajta kívül még egy-két beszélgetőpartnerem volt. Életemnek ebben a korszakában – mai szóhasználattal – a neoklasszikus elmélet hívének vallottam magamat, olyan társadalmi környezetben, ahol ez bizonyos értelemben vagy tilos volt, vagy csak olyasféle régi polgári közgazdászoknak volt megengedve, mint Varga István. De ilyen újdonsült árulótól, mint amilyen én voltam, nagyon rossz néven vették.

A marxizmussal való szakítás egyik megnyilvánulási formája az volt, hogy leszoktam a marxista szóhasználatról. Ez ellenőrizhető valamennyi akkor írott művemben. Voltak közgazdászok a Szovjetunióban és Magyarországon is, akik tulajdonképpen eltávolodtak a marxista politikai gazdaságtantól, de ezt a változást megpróbálták elrejteni azzal a „trükkel”, hogy a maguk neoklasszikus mondanivalóját átfordították marxista nyelvre, és úgy hozták nyilvánosságra. Mert a marxizmust nyelvnek is lehet tekinteni, sajátos szótárral. Ennek egy nagyon jellegzetes példája volt Kantorovics szovjet matematikus, aki később Nobel-díjat is kapott. Ő és néhány magyar KTI-s követője írásaikban – ha a szóhasználatukat, a szakmai szótárukat nézzük – azt a benyomást keltik, mintha marxista módon írnának (Kantorovics [1939], [1959/1972], Simon-Kondor [1965]). Valójában pedig tulajdonképpen neoklasszikus módon gondolkodtak. Elég fifikás dolog. Ezt a csavaros gondolkodást nemcsak nem szerettem, hanem elzárkóztam tőle.

A marxistának álcázott nyelv használatának egyébként egészen groteszk megnyilvánulásai voltak. Hogyha valaki azt akarta

mondani, hogy adjunk nagyobb szerepet a gazdaság működtetésében a piacnak, akkor azt úgy próbálta kifejezni: „erősebben érvényre kell juttatni az értéktörvényt”. Ez ma nevetségesen hangzik. Komoly felnőtt emberek, magas akadémiai fokozatokkal mégis ezt a nyelvet használták. Azt hozzátennem még az öregek jogán, hogy könnyű annak nevetni, aki sosem kerül abba a dilemmába, hogy az igazi gondolatait valamilyen fedőnyelven fejezze ki. Jöhet olyan idő, amikor kutatók újra beleütköznek ebbe a dilemmába.

Az a tény, hogy ebben az időszakban neoklasszikus nézeteket vallottam, többféleképpen ellenőrizhető. Tehát nem csak az történt, hogy én valamilyen barátomnak a fülébe súgtam a gondolataimat. Ellenőrizhető először is a publikációim nyelvének vizsgálatával. Másrészt ellenőrizhető a Lipták Tamással együtt készített vállalati optimalizálási modellen. Ez volt az első közös kutatásunk. Elég sajátos körülmények között dolgoztunk, mert a munkát együtt kezdtük, de azután őt börtönbe zárták – ha jól emlékszem, 16 hónapra. Lipták a zárkában súlyos lelkiállapotba került. De kijött, valamennyire rendbe jött, és a cikket elküldtük az *Econometricának* (*Kornai–Lipták* [1962]).

Ha valaki előveszi ezt az *Econometrica*-cikket, az úgy néz ki, mint a többi *Econometrica*-cikk, és nem úgy, mint valamilyen kelet-európai termék. A vállalati nyereségérdekeltség alternatív ösztönzési formuláit vizsgálta, mégpedig sajátos nemlineáris optimalizálási modell felhasználásával.

Az 1960-as évek elején ismerkedtem meg a lineáris programozással. Valóságos bibliám lett egy mű: *Linear Programming and Economic Analysis*, R. Dorfman, P. A. Samuelson és R. M. Solow munkája – e három névből legalább kettőt illik mindenkinek ismerni (*Dorfman és szerzőtársai* [1958]). Ennek a fontos könyvnek az volt a témája, hogy az input-output modellek és a lineáris programozási modellek hogyan kapcsolódnak

a walrasi általános egyensúlyelmélethez. Világosan, tisztán mutatja be egyfelől az input-output elemzés, a lineáris programozás és a Neumann-féle növekedési modell, másfelől a neoklaszszikus elmélet rokonságát.

A lineáris programozás alkalmazását iparági szintű tervezési feladatok megoldására különböző munkacsoportokkal együttműködve végeztem. Amikor Lipták Tamás kiszabadult a börtönből, ő is bekapcsolódott. Közös munkánk csúcspontja a *kétszintű tervezés* modelljének kidolgozása volt. Következő lépésként az aktuális magyar ötéves terv kidolgozása kapcsán megpróbálkoztunk a *Kétszintű tervezésben* leírt algoritmus numerikus alkalmazásával is.

Nincs időm az előadás keretében a modell részletesebb ismertetésére, csupán pár szóval jellemzem. A „kétszintű” jelző arra utal, hogy a tervezőmunka két szinten folyik: a központban és az annak alárendelt szektorokban. Az információ két irányban áramlik: lefelé a központ utasításai (outputfeladatok és inputkvóták), felfelé pedig a szektorok jelentései az utasítás végrehajtásának hatékonyságáról. Ismételt információcserék nyomán a megoldás konvergál az optimum felé.

A kutatás egyik elágazása az elmélet felé mutat: a központi tervezés tulajdonképpen leírható a walrasi egyensúlyelmélet nyelvén. A tervezés processzusa – a „tökéletes” tervezés idealizált állapotában – felfogható optimalizálási feladatnak: egy adott célfüggvényt maximalizálunk, korlátozó feltételek mellett. Ezt a gondolatot fejtette ki a Lipták Tamással együtt írt tanulmány, amely ugyancsak az *Econometricában* jelent meg, „Two-Level Planning” címen, 1965-ben (*Kornai-Lipták* [1965]). Annak idején ez egy – mai nyelven szólva – „menő” cikk volt, nagyon sokan hivatkoztak rá, legalábbis addig, ameddig a lineáris programozás iránt volt érdeklődés, és a tervezés divatos téma volt nemcsak a szocialista, hanem a kapitalista világban

is. Mára, úgy látom, szinte teljesen kiment a divatból. Bár ki tudja, talán újraéled majd. A lineáris programozás kutatásának egyik korai eredménye az úgynevezett szállítási probléma (*transport problem*) működőképes algoritmusának kidolgozása volt; ez mintha most is élne a taxivállalatok központi automatikus irányításában.

A kutatás egy másik elágazása a gyakorlati alkalmazás volt. Összesereglett egy nagy csapat közgazdász, matematikus és számítástechnikus, hogy matematikai módszerekkel számítsa ki a következő ötéves tervet. A csapaton belül a „kétszintű tervezés” szellemében alakult ki a munkamegosztás. Voltak, akik a központi számításokat modellezték, és voltak „szektorcsoportok”, amelyek a szektorszintű számítások modelljeit dolgozták ki és futtatták. A kutatást én vezettem, de senki sem nevezett ki kutatásvezetőnek. Az MTA Számítástechnikai Intézetének munkatársaként kezdeményeztem a projektet, utána személyesen kértem fel azokat a kollégákat, akiket alkalmasnak véltem egy-egy szektor modelljének megszerkesztésére. Az ő feladatuk volt a saját csapat megszervezése és a finanszírozás forrásainak előteremtése. Mindenki önként csatlakozott. Valóságos mozgalommá nőtte ki magát a kutatás; a tetőpontján kétszáznál is többen vettek részt benne (*Kornai [1965]*). Nem csak az volt a cél, hogy megszülessenek a számok. Legalább olyan fontos volt a pedagógiai hatás. Aki a lineáris programozási munkákban részt vett, az megértette a neoklasszikus gondolkodás néhány alapgondolatát. Más szóval, ez egy *learning by doing* mozgalom volt.

Itt most egy nehéz ponthoz jutok az előadásom megfogalmazásában, mert szét akarom választani az elméleti szubsztantív tartalmat a módszertantól. Bródy (és sok más marxista, például Augusztinovics Mária) és mondjuk én, aki nem marxista voltam, hanem ekkor, életemnek ebben a szakaszában a neoklasz-

szikus elmélet híve, a módszertan tekintetében szövetségesek voltunk. Mert ők is és a társaik, és én is meg az én társaim is matematikai módszereket akartunk használni, ami egyfajta szövetséget teremtett köztünk. Mondhatni, cinkosságot, abban az értelemben, hogy mi értjük egymás nyelvét, mi tudunk ezen a nyelven beszélni. Bezzeg a többiek azt sem tudják, hogy miről van szó, mert csak azt látják, hogy a csoport írásaiban képletek jelennek meg, amelyeket nem tudnak elolvasni.

Közös konferenciákat is tartottunk, többször is, közös egyeületünk résztvevői között voltak egymással egyet nem értő közgazdászok, marxisták és nem marxisták. Ugyanakkor szövetségesek voltunk: matematikai módszerek alkalmazásával modernizálni akartuk a gazdasági tanítást és kutatást. A neoklasszikus tábor a hatvanas évek közepén elhagytam – erre nemsokára rátérek. Ám a neoklasszikus tábor az én eltávazásom után sem szűnt meg. Többféle forrásból beáramlottak olyanok, akik a neoklasszikus elméleti felfogás hívei voltak, miközben hosszú ideig nem tették ki magukra ezt a címkét. Nem volt szokás, hogy valaki elmondja magáról: ő a *mainstream* követője. Ezt inkább félig-meddig takarni kellett. Sokkal később jött a *coming out*, hogy ezt a kifejezést használjam. A rendszer-váltás egyik kísérőjelensége volt; egyre inkább a *mainstream* vált az uralkodó irányzattá.

De térjünk vissza a Kádár-korszakra! A reformerek egy része szívük szerint a neoklasszikusokhoz csatlakozott. Érthető, hogy aki nagyon amellet van, hogy a gazdaságban nagyobb teret kell adni a piaci mechanizmusnak, az szellemi rokonságba kerül az elmélettörténetnek azzal a vonulatával, amely figyelmét a piac működésére koncentrálja. Valamelyik akkori politikus használta azt a kifejezést, hogy „elméleti mufti”. A reformerek nem elméleti muftik voltak, hanem a gyakorlat érdekelte őket. Természetesnek vették, hogy a „kereslet”, „kínálat”,

„a piacon kialakuló ár”, a „piaci egyensúly” stb. kifejezéseket – ezt a fogalmi apparátust – kell használni. Ennek a nyíltan reformpárti és hallgatólagosan *mainstream* módon gondolkodó közgazdászörnek reprezentatív képviselőjét Tardos Mártonban látom. A reform kiemelkedő harcosa volt korábbi munkahelyein is, és ezt a tevékenységét folytatta, miután átjött az intézetbe. Amikor a Pénzügykutató magán-részvénytársasággá alakult át, őt hívták meg igazgatónak. Tardos már az intézetbe való formális bekerülése előtt is sok munkatárssal tartott személyes kapcsolatot, és amikor elment az intézetből, akkor is számos kapcsolata maradt meg. Kétségkívül az intézeti élet egyik meghatározó egyénisége volt.

A neoklasszikus tábor gyarapodásának másik forrása a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem volt. Furán hangzik: a marxista elmélet ellenfelei a Marxról elnevezett egyetem diákjai közül kerültek ki. Igen, azon az egyetemen el lehetett lesni a neoklasszikus tanítást. Csak ellesni lehetett, mert nem ez, hanem a marxista „polgadz” maradt a hivatalos tananyag. De az egyetem vezetése tolerálta más elméletek oktatását is, különösen a korszak második felében. Meg kell emlékeznünk például Csontos Lászlóról, aki magas színvonalon tanította a neoklasszikus elméletet. Ebben az időszakban már létezett az úgynevezett terv-mat szak. Ismét elmondható: nem az volt kiírva a tanterem ajtajára, hogy mi itt *mainstream* közgazdászokat képezünk, de miközben azt az anyagot tanították, jó adag neoklasszikus elmélet ragadt a hallgatókra. Különösen azokra, akik ezt akarták. A könyvtárak is nyitva voltak, és könyvből is megtanulhatták – megint csak azok, akik akarták. Vagyis volt egy további forrás, az önképzés: aki nagyon akart, az megtanulhatott bármit, mert mindenféle könyvhöz hozzá lehetett jutni. Ekkor már sokkal könnyebb volt ez, mint az 1962–1963 előtti – az első előadásomban leírt – korszakban.

Itt leszögezem, hogy a rendszerváltás előtt nem volt senki, aki Nyugaton végzett volna PhD-szinten. A Nyugaton, elsősorban Amerikában, de más nyugati országokban is PhD-t szerzett fiatalok mind a rendszerváltás után kerültek a KTI-be. Lackó Maritól hallottam azt a kifejezést, hogy generációs vákuum van az intézetben. Valószínűleg a születési év szerinti korosztályokba rendezve a munkatársakat, könnyen kiderülne, hogy van ilyen vákuum. Nem folyamatosan, évről évre kerültek be az intézetbe a Nyugaton már képzett neoklasszikus, önmagukat neoklasszikusnak vagy *mainstreames*nek tekintő közgazdászok. Egy ideig egyáltalán nem jöttek újak, majd később egyre nagyobb számban jelentek meg. Érdeemes lenne ezt a jelenséget tanulmányoznia valakinek, akit érdekel az intézet története. Tehát nem elég egyszerűen csak a honlapon is olvasható lista szerint átnézni, hogy kik a régi és kik az új munkatársak, hanem gondosan elemezni kellene, hogy ki mikor milyen elméleti nézeteket vallott.

POLÉMIA A MAINSTREAMMEL

Létezett az intézetben egy harmadik kategória: azok tartoztak bele, akik polemizáltak a marxistákkal, és polemizáltak a *mainstream*mel is – hívhatjuk őket heterodoxnak vagy unortodoxnak. Sajnos amióta az unortodox elnevezést Matolcsy György lefoglalta, nem szívesen veszem a számra. Volt idő, amikor azt hittem, hogy nézeteimet helyes így jellemezni, de mostanában tartózkodom ettől.

Saját szellemi változásaimmal kezdem. A marxizmussal való szakítás után néhány évig tartott a *mainstreames* korszakom. Utána, a hatvanas évek közepétől a *mainstream*mel nem fordultam szembe 180 fokos fordulattal. Mindig úgy jellemeztem a saját álláspontomat, hogy fél lábbal benne vagyok, fél lábbal

pedig kiléptem belőle. És az a fél láb, amivel kiléptem, az nagyon kritikus fél láb volt. Ezt az *Anti-equilibrium* című könyvben írtam le, ami 1971-ben jelent meg.

Eltekintek attól, hogy ismertessem a könyvemet. Gondolkoztam ezen, és arra jutottam, hogy akik netán ismerik a könyvemet – és látok a hallgatóságban olyanokat, akik ismerik –, azok számára teljesen felesleges lenne ismertetnem. Akik pedig nem ismerik, azoknak reménytelen lenne pár mondatban összefoglalnom. Ezért inkább nem mondok róla semmit.

Már maga az elnevezés – *mainstream* – is jelzi, hogy nem egy lezárt és megmerevedett elméleti építményről van szó, hanem egy folyamról, egy áramlatról. Dinamikus folyamat: nem ugyanaz az 1960-as évek *mainstream*-je, mint a 2017-es évé. Mindenesetre könyvem az akkori *mainstream* kritikáját tartalmazta, mégpedig éles, erős kritikáját. Az intézeti helyzet leírásához hozzátartozik, hogy az intézetben egyetlenegyszer sem zajlott le olyan nyilvános vita, amelyet én mint szerző folytattam volna erről a műről más áramlatok fő képviselőivel. Beszélgettem imitt-amott a könyv gondolatairól, az MKKE-n többször tartottam szakszemináriumot olyan diákoknak, akikből később az intézet kitűnő munkatársai lettek. De mondjuk olyan nevezetes személlyel, mint Erdős Péter, soha nem beszélünk az *Anti-equilibrium*-ról (Kornai [1971]). Hadd tegyek itt egy kis kitérőt! Személyesen jóban voltam Erdős Péterrel. Adott egy dedikált példányt a fő művéből, amit most elővettem. (Erdős [1966]). Hosszú dedikációt írt bele, azzal, hogy neki csak egy kérése van: „Ugye, Jancsi, megígéred, hogy nem fogod elolvasni?” Tehát így állt az elméleti vitakészségünk és a vitahajlandóságunk. Nem tartottam be a kérését: elolvastam a könyvet, de nem vitattam meg vele.

Az *Anti-equilibrium* bizonyos gondolatai továbbgyűrűztek az intézeten belül. Egyes gondolatai megjelentek kutatásokban és

némely kutatócsoport munkáiban. Ebből az első az a kutatásorozat, amelynek összefoglaló neve az lehetne: szabályozás árak nélkül (*non-price control*). A kutatás az *Anti-equilibrium*nak azt a gondolatát dolgozta fel, hogy nemcsak az árak hatnak a piaci folyamatokra, hanem vannak fontos egyéb jelzések is.

Az éles megvilágítás kedvéért érdemes olyan rendszert vizsgálni, amelyben az árak egyáltalán nem hatnak. Tehát úgy tenni, mintha árak nem lennének. Mit tud az ilyen rendszer? Tud-e egyáltalán működni? Ezek a munkák kivétel nélkül matematikai modelleket használtak. A kutatás egyik vezetője Martos Béla volt, akinek nagy érdemei voltak abban, hogy a kezdetben verbálisan kifejezett gondolat matematikai formát kapott. Martos Bélával volt egy közös cikkünk, amit közölt az *Econometrica* (Kornai–Martos [1973]), a kutatás teljes anyagát pedig a *Szabályozás árjelzések nélkül* című kötetben foglaltuk össze (Kornai–Martos [1981]). A kutatásban az úgynevezett Kornai-csoport tagjai közül kitüntetett szerep jutott Simonovits Andrásnak, aki lényeges új gondolatokkal és matematikai apparátus kidolgozásával járult hozzá a kötethez. Részt vett a munkában a csoport egy másik tagja, Kapitány Zsuzsa. A popkoncertek nyelvén szólva, olyan „sztárvendégeink” is voltak, mint Bródy András és Virág Ildikó, akik egy-egy dolgozatot adtak a kötetbe. Ennyiben az *Anti-equilibrium* hatást gyakorolt a Bródy-csoportra. Akárhogy is próbálok visszaidézni az emlékeimet, az intézet többi részét nem fogta meg, az intézeten belül nem vert széles hullámokat.

Ez volt tehát az egyik elágazás. Az *Anti-equilibrium* egy másik elágazása a hiány gondolatának előtérbe kerülése volt. Az *Anti-equilibrium* egyik fő gondolata, hogy nemcsak walrasi equilibriummal kell foglalkozni, hanem a nem walrasi állapotokkal is. Az a kérdés, hogy vannak-e tartós nem walrasi állapotok. Ebben a szellemben jelent meg egy Kapitány Zsuzsa,

Kornai János és Szabó Judit által jegyzett cikk az autószektorról (*Kapitány és szerzőtársai* [1982]), valamint Farkas Kati tanulmánya a készletekről (*Farkas* [1980]). A *mainstreamtől* való részleges elszakadás jegyében készültek más munkák is az intézetben. Idesorolnám Gács János és Lackó Mária munkáit (*Gács–Lackó* [1974], *Lackó* [1982]).

Mint már említettem, működött az intézetben egy úgynevezett Kornai-csoport. Megkaptam Fertő Imrétől azt az előzetes kérdést, hogy miképpen képződtek a rendszerváltás előtt az intézeti csoportok vagy osztályok. Az 1956 előtti időszakban az intézet vezetői alakították ki az osztályokat a lefedett témakörök szerinti tagolásban: ipari osztály, mezőgazdasági osztály, nemzetközi osztály, sőt „általános osztály”. Ez vagy az átfogó elméleti kérdések vizsgálatát jelentette, vagy inkább azoknak a munkatársaknak az együttesét, akiket a vezetők nem akartak más osztályokba besorolni.

Később, az 1960-as évektől kezdve előtérbe került a spontán, vagy azt is mondhatnám, szerves elrendeződés és csoportképződés. A csoportvezető rokon szellemű embereket próbált maga köré gyűjteni, részben saját egyetemi tanítványaiból. Ez vonatkozik Bródyra is, vonatkozik rám, Hochra és másokra is. Tehát a csoportvezető tudományos személyisége volt az egyik csoportképző elem. Ráadásul a csoportok közötti határokat nem kell annyira szigorúan venni. Például Martos Béla mindig ragaszkodott hozzá, hogy ő kültagként működik közre a Kornai-csoport tevékenységében. Ami érthető, hiszen ő magas rangú közgazdász-matematikus volt, nem fogadott volna el beosztotti pozíciót egy kutatócsoportban. Viszont szellemiségében hozzánk tartozott. Bauer Tamás sosem volt a csoport tagja, és nagyon sok mindenben külön úton járt, de a ciklusokról szóló könyvére (*Bauer* [1981]) – és talán más műveire is – hatottak a gondolataim. Ezek tehát nem merev csoportok

voltak, amelyeket falak választottak volna el egymástól. Any-nyi azonban bizonyos, hogy mindegyik csoportban volt valami szellemi, lelki rokonság a csoporttagok között.

Az *Anti-equilibrium*ban megfogalmazott gondolatoktól ihlett nem marxista, nem neoklasszikus munkásság sok fintorgást váltott ki az intézetben, sokan húzták az orrukat. A fintorgás a jó kifejezés, tehát nem lenézés, nem ellenségeskedés, semmiképpen sem szimpátia. De békén hagytak. Ezt a megállapítást igen fontosnak tartom. Röviden összefoglalva, a következő történt: megjelent egy új intellektuális áramlat. Ez bizonyos körre hatott, szellemi rokonszenvet keltett. Az új áramlat nem kapcsolódott sem a múlt uralkodó áramlatához, sem a Nyugat uralkodó áramlatához, amely évtizedekkel később Magyarországon is főáramlattá vált. Ennek ellenére az intézetben toleranciával fogadták.

■ 2. téma

A SZOCIALISTA GAZDASÁG REFORMJA ÉS A KTI

Első témaként az elmélet-történet szempontjából tekintettem át az intézetnek a Kádár-korszak első, represszív szakaszának lezárása (körülbelül 1962–1963) és a rendszerváltás (1989–1990) közötti időszakban kifejtett tevékenységét. A második témakörben a politikátörténet és a gazdaságtörténet szemszögéből emlékezem vissza a KTI működésére. Ebben a gulyás-kommunizmus-korszakban számos jelentős politikai esemény történt, és politikátörténetileg öt-hat olyan lánc van, amelyre föl lehetne fűzni a történetet. Ebből az a lánc, amelyet egy

közgazdasági intézet történetét elemezve leginkább érdemes kiemelnünk, az úgynevezett reform története. Hangsúlyozom, nem igaz az, hogy minden ekörül forgott harminc éven át. Ez csak az egyik eseménysorozat, de a közgazdászok számára különösen fontos.

Miért fontos ez? Sajnos az intézetnek a generációs vákuumnál fiatalabb tagjait alig ismerem, de e generáció tagjai közül számosat megismertem máshol: a Rajk Kollégiumban, a Harvard Egyetemen, a Collegium Budapestben és a Corvinus Egyetemen. Úgy látom, hogy e nemzedék számottevő részét maga a probléma – az őt körülvevő társadalmi, politikai, gazdasági berendezkedés – nem nagyon érdekli. „Végzem a magam szakmai munkáját. Biztos vagyok abban, hogy a szakmai munkám hasznos. Ezt szeretem, és ezt csinálom.” Ha az itt ülő hallgatók között van olyan, akinek mentalitását így lehetne jellemezni, akiket az életnek ez a része nem érdekel, azok számára teljesen érdektelen lesz, amit a következő percekben mondani fogok. Sajnálom. Abban majdnem biztos vagyok, hogy azért elég sok mindenkit érdekel a téma.

Több lépésben létrejött egy társadalmi képződmény a Szovjetunióban 1917-ben. Hetvenhárom évvel később, amikor *A szocialista rendszer* című könyvemben dolgoztam (Kornai [1993]), számba vettem a kommunista képződmény térhódítását a világon: 26 ország volt ide sorolható. A kommunista rendszerek megjelenése fontos eseménye volt a történelemnek. És voltak olyan emberek, százmilliók, akik szerencsétlenségükre egész életüket, vagy legalábbis a felnőttkorukat, ebben a rendszerben élték végig.

Ez a képződmény sokat változott. A történészek tudják, hogy minden periodizálásban van bizonyos önkényesség. De azért nem értelmetlen és nem légből kapott Sztálin halálát perióduszáró és új periódust nyitó eseményként értékelni. Addig az ő jelenléte olyan óriási hatást gyakorolt, hogy nem joggalalan egy

sztálinista és egy posztsztálinista periódusról beszélni. Kínáról szólva célszerűbb maoista és posztmaoista periódusról szólni, de a kelet-európaiak számára a sztálinizmus és a posztsztálinizmus megkülönböztetésének van megvilágító ereje.

A reform szót sokféleképpen használják. A mostani fejtegetésben és általában a munkáimban a Sztálin halála után a kommunista képződményben végbement és a piaci mechanizmus kisebb-nagyobb mértékű térhódításával együtt járó minden változást reformként értelmezek. Tehát a reform lényege a Sztálin halála után az intézményekben és az uralkodó ideológiában végbement rendszerbeli változás. Ebben az összefüggésben a kommunista rendszer posztsztálinista átalakulását nevezem reformnak.

Magyarország – annak ellenére, hogy kis ország – a reformfolyamat egyik úttörője volt. Jugoszlávia bizonyos értelemben megelőzte ebben a tekintetben. Az időrendi sorrendet követve Lengyelország volt a következő. A Szovjetunióban lényegesen később, de ott is megjelentek reformok. És a berlini fal leomlása után (ami megint egy szimbolikus periódusvég) még mindig létezik kommunista ország: Észak-Korea. Ez az egyetlen ország, amelyet ma még mindig kommunista rendszernek tartok. De ez a kis ország is világpolitikai problémát tud okozni, ahogy egy kis vérrög is halálos veszélyt jelenthet az emberi szervezetben. Észak-Korea annak ellenére világpolitikai tényező, hogy nagyon kicsi.

Talán ennél is fontosabb: a szocializmus gondolata tovább él az értelmiség jelentős és befolyásos köreiben. Befolyáson most elsősorban szellemi hatást értek. Ha olyan emberrel beszélünk, aki ma is még valamiféle szocializmust vagy kommunizmust szeretne létrehozni, rendszerint nehéz vitába keveredünk.

Hiába mondjuk: „Hát ember, nem látod, hogy ez a rendszer megbukott?” A válasz az lesz: a bukás ténye nem bizonyíték. Ez

nem könnyen cáfolható állítás – szerintük jobban is meg lehetett volna csinálni. Ehhez rendületlenül ragaszkodnak, és ezt kapásból nem lehet vagy legalábbis nagyon nehéz megcáfolni. Semmiképp sem lehet kőkemény bizonyítékkal (*hard evidence*) megcáfolni, mert valaminek a nemlétét nem lehet tapasztalati úton bizonyítani. Általában mindig gond van az *impossibility* bizonyításával. Azt csak bizonyos feltételek, axiómák kimondása mellett lehet bizonyítani. De ha a másik fél nem fogadja el a mi feltevéseinket, akkor nincs miről vitatkozni. Mivel a kapitalizmusnak számos visszássága van, amelyektől a legtöbb jóérezsű ember viszolyog, így újra és újra életre kel a gondolat: vajon nem lehetne-e mégis egy jobb szocializmust létrehozni? Már csak ezért is komolyan kell vennie a szocialista rendszer kritikai vizsgálatát annak, akit a közélet kérdései igazán érdekelnek.

A REFORMMAL KAPCSOLATOS ÁLLÁSPONTOK TÍPUSAI

Megpróbálom áttekinteni a reformmal kapcsolatos gondolatokat. A leginkább elterjedt áramlat magva az volt, hogy meg kell tartani a politikai berendezkedést. Tehát maradjon meg az egypártrendszer, nem szabad áttérni a többpártrendszerre. A kommunista párt maradjon a társadalom vezetője. Továbbá fenn kell tartani a köztulajdont, legalábbis zömében: minden domináns termelőeszköz legyen valamilyen értelemben vett köztulajdon. De a társadalmi tevékenységek fő koordinátora a piac legyen, és ne a központi szabályozás. Dióhéjban ez volt az uralkodó reformáramlat programja.

Ennek számos variációja alakult ki. Ahány reformer vagy reformercsoport, annyi egymástól eltérő koncepció. Csak néhányat említek. Az egyik a politikai félreform, amelyen azt

értették, hogy a kommunista párton belül meg kell engedni frakciók alakítását, és a frakciók versenyezhesenek egymással. Ez bevinné a politikai versenyt a politikai szférába, de csak a kommunista párton belül. Tehát előbb legyél kommunista párttag, azzal megkapod a szavazati jogot ahhoz, hogy a kommunista párton belüli versenyben részt vegyél. Ezen a gondolon sem szabad mosolyogni, mert egyes országok haladnak az egypártrendszer felé, és ezekben napirendre kerül a kérdés, hogy vannak-e a párton belül frakciók. Eltűri-e az uralkodó párt vezetése, hogy a pártján belül szervezkedjenek a kritikusok? Érdekes és aktuális kérdés.

Egy másik variáció szerint legyen köztulajdon, de azért legyen egy kis tere a magántulajdonnak is. Például hét alkalmazottat szabad „kizsákmányolni”, nyolcat már nem szabad. Ez nem kapásból vett számpélda; több éven át ez volt a magyar jogszabály. Egy másik variáció szerint a folyó termelést a piac koordinálja, de amit akkor beruházásnak nevezett a tervgazdaság nyelve (azaz az állótöke-allokációt), azt központilag kell szabályozni.

Sok vita folyt az ütemről. Mindezt gyorsan kell-e megcsinálni: központi parancsra, felülről vezényelt huszárrohammal vezetünk-e be egy nagy reformot, ami után már minőségileg mássá válik a rendszer? 1968-ban jött létre az úgynevezett új gazdasági mechanizmus. Elterjedt az a vélemény, hogy 1968 ilyesféle nagy reformrohamnak minősíthető. Vagy pedig lassan, a spontán kezdeményezésekre építve, fokozatosan menjen végbe az átalakítás?

Áttérve a Közgazdaságtudományi Intézet történetére, az 1960-as évek közepétől kezdve már semmilyen kockázat nem volt abban, hogy valaki magát reformernek minősítette, és meggyőződését nyíltan vállalta. Csak az nem volt reformer, aki nem akart. Akkor már a reformerség volt a divat. Szinte mindenkit személyenként kellene végigvenni, hogy melyik évben melyik reformváltozatot képviselte. Van, aki többször változ-

tatott. Azokat, akiket jól ismerek, emlékeztetni tudnám, hogy mikor váltott a jugoszláv típusú önkormányzatra épülő piaci szocializmusról az önkormányzat nélkülire, vagy mikor akart holdingot csinálni, és mikor nem. Tehát mindenkinek van egy egyéni kis elmélet- és reformtörténete.

Az intézetről tudni kell, hogy amikor a magyar kommunista párt körülbelül az 1960-as évek közepén elhatározta, hogy legyen reform, létrehozott egy reformcsúcshatározatot, amelynek titkára az intézet egyik legbefolyásosabb embere, Nagy Tamás lett. Ő volt *A tőke* fordítója és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tulajdonképpeni létrehozója. „Kurátor” volt a hivatalos munkaköre, ám valójában ő szervezte meg az egyetemet. Az akkor legfontosabb tanszéknek, a politikai gazdaságtan tanszéknek is ő lett a vezetője. Az intézet számos munkatársa Nagy Tamás egyetemi tanítványai közül került ki.

Ettől kezdve a Közgazdaságtudományi Intézet volt a reformmozgalom egyik vezető szellemi műhelye. Nem volt monopóliuma ebben, máshol is folyt ilyen munka. Tekintélyes szellemi műhely volt a Pénzügykutató; azon belül az 1980-as években Tardos Márton játszott kiemelkedő szerepet. A gondolkodás elterjesztésében jelentős hatásuk volt az Országos Tervhivatal hosszú távú tervezési osztálya által létrehozott „hosszú távú bizottságoknak”. Ezekben a bizottságokban igen aktív volt Hoch Róbert, a KTI munkatársa, Ferge Zsuzsa, a Szociológiai Intézet munkatársa és Timár János, az Országos Tervhivatal munkatársa. Ha jól emlékszem, Timár egy ideig az intézetben is dolgozott. A bizottságnak számos albizottsága volt; ezekben is sok intézeti munkatárs vett részt.

Amellett, hogy a reformfolyamat politikai mozgalom volt, egyúttal intellektuális áramlattá is vált. Tehát ez fontos fejezete a magyar eszmetörténetnek. A résztvevőket több motívum ösztönözte a részvételre. Hadd soroljak fel néhányat! Szemé-

lyenként és – mondhatnám – évenként variálódhat, hogy melyik motívum mikor mennyire volt erős.

Az egyik motívum a ragaszkodás egy nemes eszméhez: jó lenne, ha a szocializmus rendszere hatékonyan megvalósítaná az emberek közötti egyenlőség követelményét. Hiszen éppen ez az az eszme, amelynek reményében sok értelmiségi szállt szembe a kapitalizmussal, és fordult a szocializmus felé.

Az eszmei hajtóerő mellett, másodikként ott volt a szakmai kihívás, a *challenge*: a gyakorlatban megvalósítani azt, amit a nyugati irodalomban és néhány hazai reformer írásaiban a piacról olvastak. Ez átderengett még a marxista polgazdból érkezettek agyán is. Jellemző módon például arról folyt vita, hogyan döntsön a központi reformbizottság a jövőendő árrendszerről. (Figyelem! Nem a történelmi fejlődés alakítja ki az árrendszert, hanem a párt által kinevezett központi reformbizottság.) Vajon az ár a határkötséghez igazodjék-e, vagy az átlagkötséghez? Erről komoly viták folytak. Tehát nem a piac dönt erről, nem magától fejlődik ki, hogy az ár mihez igazodjék, hanem egy szellemi műhely irodájában határozzák meg. Ez az, amit Hayek konstruktivizmusnak nevez (*Hayek* [1978]).

Harmadik motívumként a pártfegyelem igazította a párttagokat a reform irányába. Ha a pártvonal az, hogy reformálni kell, akkor követjük a pártvonalat. A pártnak mindig igaza van.

A reformvita politikai harcok közepette zajlott. Nyers Rezső volt a politikai küzdelem vezéralakja. A nyugati sajtó rendszerint úgy írt Nyers Rezsőről, hogy ő volt *the chief architect*, ő volt a magyar reform főépítésze. De mit tesz isten, 1974-ben Nyers Rezsőt, aki addig politikai bizottsági tag volt és a központi bizottság titkára, tehát a vezetés csúcsainak a csúcsán állt, leváltják titkári funkciójáról, és kinevezik a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatójának. Az első előadásom résztvevőit emlékeztetem, hogy Friss is vezető pártember volt, és leváltották, és mind-

kettőjük leváltása valahogy a reformmal függött össze. Csak-hogy most fordított előjellel: Frisst azzal a váddal váltották le az ötvenes években, hogy ellenáll a reformnak, Nyerset meg azzal az indokkal, hogy túlzásba viszi a reformot. Reformálni kell, de csak módjával, és ő túlzásba viszi. Az állásbeli eredmény ugyanaz lett, hogy nagyon magas pártpozícióból az ehhez képest sokkal alacsonyabb funkcióba, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatójának a székébe pottyantották le. Friss ambicionálta a tudományos karriert, már 1954-ben akadémikus lett. Nyers nem akart tudományos fokozatot szerezni, parkolópályának tekintette a KTI-t. Sokáig parkolt itt, volt bérlete.

SAJÁT VISZONYOM A REFORMHOZ

Kérdés, hogy az intézet tagjai hogyan viszonyultak ehhez a reformhoz. Ami a saját viszonyomat illeti, az is változott az időben. Az intézetben elsőként az 1956 előtti munkacsoportban reformjavaslatot dolgoztam ki. Az 1956-os megrendülés után nem tudtam, de nem is akartam folytatni ezt a vonalat. Elzárkoztam a forradalom leverése után létrehozott Varga-féle reformbizottságtól, mert a kollaboráció visszaszító formájának, átverésnek éreztem.

Nyers Rezső az 1960-as évek közepén az utcán megszólított: „Rehabilitáltak – mondta –, és hozzátette: magának volt igaza, hogy piaci reform kell.” De az 1960-as évek közepén kezdődő reformfolyamat a személyes életem szempontjából elkésett: gondolataimban már régen túl voltam ezen. Nem a szocializmus reformjában láttam a megoldást, hanem más rendszer bevezetését láttam szükségesnek: a rendszer átalakítási fokában nem reformra, hanem forradalomra van szükség – nem a barikádokon, hanem az eszmék síkján.

Ezt akkor nem írhattam le. Öncenzúrának vettem alá magam. De ott volt a sugalmazás számos munkámban: *A hiányban* (Kornai [1980]) és „A magyar reformfolyamat: Víziók, remények és a valóság” című tanulmányomban (Kornai [1987]). Bár nem írhattam le szó szerint, a sorok között sokan jól megértették. Nem támadtam a reformot, drukoltam neki – de elhatárolódtam tőle. Azt akartam tudatni: nem a reform a megoldás, hanem a rendszerváltás. Sokan ugyanakkor rossz néven vették ezt az üzenetet.

Mai szemmel nézve, talán túlzottan vagy egyoldalúan negatív volt a reformmal kapcsolatos véleményem. Egyrészt a reformok eredményeként valóban javult az emberek élete. Másrészt lazított a rendszer szigorán. Harmadrészt pedig gondolkodásra serkentett.

ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Simonovits András, kedves barátom és a jelenlévők közül a legrégebbi munkatársam, írt egy visszaemlékezést *Ötven év a KTI-ben* címmel. Idézek tőle egy mondattöredéket: „1966 és 2016 között a KTI egy elszigetelt paradicsom volt” (Simonovits [2017] 13. o.). A múltkori, de még a mostani előadásomban elmondottak alapján is elég világos, hogy ezzel nem értek egyet, ez így nem reális. Igaz ugyan, hogy az ember nyugdíjba vonulása pillanatában csak a szépre emlékezik, de ez a jellemzés túl szép.

Az intézet nem volt elszigetelt paradicsom. Száz szálon függött a körülötte lévő társadalmi környezettől. Száz csatornán át jöttek be a hatások, és a környezet messze volt attól, hogy paradicsom legyen. Persze valószínűleg soha sehol sincs paradicsom. Miért pont akkor és pont itt lett volna? Csak annyit fogadok el, de az nagyon fontos – és ez pontosabb fogalmazás –, hogy lényegesen kedvezőbb légkör volt, mint nagyon sok más

szellemi munkával foglalkozó organizmusban Magyarországon és általában Kelet-Európában. E megállapítás megerősítéséhez egyenként tanulmányozni kellene sok szellemi műhelyt: kiadók szerkesztőinek és lektorainak csapatait, egyetemi tanszékeket és más akadémiai intézeteket. Lehet, hogy volt munkahely, ahol nem voltak rosszabbak a feltételek, sőt talán még jobbak is voltak, mint a KTI-ben. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy itt aránylag kedvezőbb volt a légkör, mint a legtöbb értelmiségi intézményben.

Szeretnék kiemelni néhány jelenséget, amelyek elég sok negatív élményem ellenére kedvező emléket hagytak bennem az intézetről. Az elsőre már menet közben egy-két helyen utaltam, de a záró megjegyzéseimben szeretném hangsúlyosan újra megemlíteni. Az ismert német szólás szerint: *Leben und leben lassen*. Élni és élni hagyni. Vagyis tolerancia volt az intézetben, és nem álltak bosszút azok, akik éppen győztek a csatában. Tehát amikor a reform gondolata felülkerekedett, nem álltak bosszút azokon, akik azelőtt nem voltak reformerek, sőt elleneztek a reformot. Amikor néhány évre visszarendeződés ment végbe, a reform ellenzői nem indítottak bosszúhadjáratot a reformerek ellen. És amikor megint a reform felé fúj a szél, akkor hasonló történt: nem álltak bosszút azokon, akik a visszarendeződés pillanataiban élénkültek fel. Sok ember bosszúálló, sokan fennhangon hirdetik is azt, hogy bosszút fognak állni. De az intézet nem volt a bosszúállás helye.

Úgy látom (lehet, hogy nem éltem eléggé benne minden közegben, de elég sok emberrel volt kapcsolat), hogy a KTI mentes volt a kicsinyes fúrásoktól és intrikáktól. Ez sem magától értetődő. Sok olyan intézmény van, ahol állandóan a fizetési papírokat bújják, hogy megtudják: a másik mennyit kapott. És nem az a fő baj, hogy ő nem kapott eleget. Az a fő baj, hogy a másik többet kapott.

Aki akart dolgozni, az dolgozhatott. Nem állítom azt, hogy mindenki akart dolgozni. „A munkát nem kell túlzásba vinni” – ez a szemléletmód nem volt idegen az intézet jó néhány munkatársától. De aki akart dolgozni, azt nem akadályozta senki. Tehát utólag, ha valaki visszanéz az akkori publikációs jegyzékére, nem jogos arra hivatkozni, hogy azért nem tudott többet teljesíteni, mert nem hagyták dolgozni. Ha akart volna, dolgozhatott volna. Ha tanulni akart volna, tanulhatott volna többet. Az nagyon fontos, amit menet közben is kiemeltem, hogy olyan szellemi műhely volt itt, amelynek volt kisugárzása, és ez a kisugárzás segített abban, hogy az előző rendszer – az 1990 előtti rendszer – békésen bomlott le.

A magyarországi rendszerváltás örvendetes vonásának tartom, hogy vér nélkül, békésen zajlott le. Nem erőszakos, vérrel áztatott váltás ment végbe. Abban, hogy ez békésen történt, szerepe volt a szellemi hatásoknak, és az intézet kisugárzása is ebbe az irányba hatott. Látszólag apró, de jellemző esetet hozok fel példának. Ellentétben 1958-cal, amikor az intézet vezérkara nem védte meg a megtámadt munkatársakat, később is előfordult, hogy politikai szereplése miatt komoly támadás veszélye fenyegette egyik kollégánkat, de az intézet megvédte. Nem távolították el, pedig az elvtársak igényelték volna, hogy elküldjék az intézetből. Hozzá kell tennem, hogy valószínűleg kisebb volt a nyomás az intézet vezetőin, mint 1958-ban. A represszió legsúlyosabb éveiben a „rúgjátok ki, és akkor majd minden rendbe jön” óhaj teljesítését sokkal keményebb eszközökkel kényszerítették ki, mint tíz vagy tizenöt évvel később.⁷

7] Előadásomban nem foglalkozom a rendszerváltással kezdődő új periódussal. Annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy 1989-ben és az utána következő években senkit sem tettek ki az intézetből politikai okok miatt.

Még egy mondat, befejezőképpen. Számomra az intézetben töltött évtizedeknek egyik legfontosabb hozadéka: az itt szövődött mély és őszinte, kipróbált barátságok. Ezek a barátságok máig megmaradtak.

HIVATKOZÁSOK

- ACZÉL TAMÁS–MÉRAY TIBOR [2006]: *Tisztító vihar – adalékok egy korszak történetéhez*. Noran Kiadó, Budapest.
- BAUER TAMÁS [1981]: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BENCE GYÖRGY–KIS JÁNOS–MÁRKUS GYÖRGY [1972]: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Kézirat. Budapest.
- BENCE GYÖRGY–KIS JÁNOS–MÁRKUS GYÖRGY [1992]: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* T-Twins Kiadó–Lukács Archívum, Budapest.
- BRÓDY ANDRÁS [1989]: Physical (phenomenological) economics? A semi-centennial for J. von Neumann and W. Leontief. *Acta Oeconomica*, Vol. 41. No. 3–4. 257–266. o.
- DORFMAN, R.–SAMUELSON, P. A.–SOLOW, R. M. [1958]: *Linear Programming and Economic Analysis*. McGraw-Hill, New York.
- ERDŐS PÉTER [1966]: *Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és gazdasági válságok elméletéhez*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- ESZE ZSUZSA [2006]: Egy kandidátusi értekezés vitája. *Közgazdasági Szemle*, 3. évf. 11–12. sz. 1483–1495. o.
- FARKAS KATALIN [1980]: A vállalati készletek szerepváltozása. Megjelent: Tardos Márton (szerk.): *Vállalati magatartás–vállalati környezet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 89–123. o.
- FRISS ISTVÁN [1957]: *Népgazdaságunk vezetésének néhány gyakorlati és elméleti kérdéséről*. MSZMP Politikai Akadémiája–Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- GÁCS JÁNOS–LACKÓ MÁRIA [1974]: A népgazdasági szintű tervezési magatartás vizsgálata. *Közgazdasági Szemle*, 21. évf. 3. sz. 257–274. o.

- HAYEK, F. A. [1978]: *The Errors of Constructivism*. Megjelent: *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*. Routledge and Kegan Paul, London, 3–22. o.
- KANTOROVICS, L. V. [1939]: *Matyematyicseszkie metodi organizacii i planyirovanyia proizvodstva*. Leningradskij goszudarsztvennij unyiversitet imenyi Puskina, Leningrád.
- KANTOROVICS, L. V. [1959/1972]: *Optyimalnije resenyija v ekonomike*. Nauka, Moszkva.
- KAPITÁNY ZSUZSA–KORNAI JÁNOS–SZABÓ JUDIT [1982]: A hiány újratermelése a magyar autópiacon. *Közgazdasági Szemle*, 19. évf. 3. sz. 300–324. o.
- KORNAI JÁNOS [1956]: Gyökerestül irtsuk ki a bürokráciát! *Szabad Nép*, október 14.
- KORNAI JÁNOS [1957]: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1965]: Kísérleti népgazdasági programozás a III. öt-éves terv előkészítéséhez. *Közgazdasági Szemle*, 12. évf. 6. sz. 668–679. o.
- KORNAI JÁNOS [1971]: *Anti-equilibrium*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1980]: *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1987]: A magyar reformfolyamatok: víziók, remények és a valóság. I–II. *Gazdaság*, 21. évf. 2. sz. 5–46. o. és 3. sz. 5–40. o.
- KORNAI JÁNOS [1993]: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2005]: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS–LIPTÁK TAMÁS [1962]: *Mathematical Investigation of Some Economic Effects of Profit Sharing in Socialist Firms*. *Econometrica*, Vol. 30. No. 1. 140–161. o. Magyar fordítása megjelent: A nyereségérdekeltség egyes gazdasági hatásai a szocialista vállalatokra – matematikai elemzés. Megjelent: *Központosítás és piaci reform. Kornai János válogatott munkái*. III. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013, 481–502. o.

- KORNAI JÁNOS–LIPTÁK TAMÁS [1965]: Two-Level Planning. *Econometrica*, Vol. 33. No. 1. 141–169. o. Magyar fordítása megjelent: *Központosítás és piaci reform. Kornai János válogatott munkái. III. kötet.* Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013, 503–531. o.
- KORNAI JÁNOS–MARTOS BÉLA [1973]: Autonomous Control of the Economic System. *Econometrica*, Vol. 41. No. 3. 509–528. o.
- KORNAI JÁNOS–MARTOS BÉLA (szerk.) [1981]: *Szabályozás árjelzések nélkül.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LACKÓ MÁRIA [1982]: Magatartási szabályok a beruházások ágazatközi elosztásában. *Közgazdasági Szemle*, 29. évf. 7–8. sz. 848–862. o.
- LEONTIEF, W. [1973]: Structure of the World Economy. Outline of a Simple Input-Output Formulation. *Nobel Memorial Lecture*, december 11. <https://pdfs.semanticscholar.org/22fa/b541e3fec34aa38c09c9eec41a46981e8fb9.pdf>.
- MARX, K. [1867/1993]: *A tőke. I.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- MARX, K. [1885/1997]: *A tőke. II.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- MARX, K. [1894/1997]: *A tőke. III.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- MOLNÁR ENDRE [1957]: Revizionista nézetek a szocialista állam gazdasági szerepéről. *Társadalmi Szemle*, 2. sz. 444–459. o.
- RÉVÉSZ SÁNDOR [1999]: *Egyetlen élet.* 1956-os Intézet–Sík Kiadó, Budapest.
- RIPP GÉZA [1957]: Revizionizmus az „új gazdasági mechanizmus” leple alatt. *Népszabadság*, január 23. 3. o.
- SIMON GYÖRGY–KONDOR GYÖRGY [1965]: *Gazdasági hatékonyság, árnyékárak.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SIMONOVITS ANDRÁS [2017]: Ötven év a KTI-ben. Előadás a KTI szemináriumán. 2016. szeptember 8. MT–DP – 2017/5. MTA KRTK KTI, Budapest, <http://econ.core.hu/file/download/mtdp/MTDP1705.pdf>.
- SZAMUELY LÁSZLÓ (vál. és szerk.) [1986]: *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése, 1954–1978.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SZTÁLIN, J. V. [1952]: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban.* Szikra, Budapest.

1956 – ahogyan
én láttam és látom ma

- A Springer Kiadó által kiadott, angol nyelvű *Public Choice* folyóirat Mehrdad Vahabi párizsi professzor szerkesztésében különszámot közöl Kornai János tiszteletére. A különszám bevezetőjeként Kornai János esszéje jelenik meg (<https://link.springer.com/article/10.1007/s11127-020-00810-9>). A cikk ennek a bevezetőnek a magyar változata.
- Eredetileg megjelent: *Élet és Irodalom*, LXIV. évfolyam, 24. szám. 2020. június 12.

BEVEZETÉS

Az 1956-os eseményeknek csak epizódszereplője voltam. Ám a főszereplők közül már kevesen élnek. Sokuk leírta önéletrajz-ként vagy interjú keretében emlékeit és értékelését. Már csak azért is, mert egyike vagyok az utolsó kevés túlélőnek, kikívánczik belőlem ez az írás. Hangsúlyozom már az esszé címében is, hogy ez szubjektív írás; nem tekintem magam valamely kisebb vagy nagyobb csoport reprezentatív képviselőjének. Nem 1956 történetét írom meg, hanem a saját történetemet; mintha az önéletrajzomnak az 1956-tal kapcsolatos részeit kinagyítva újra írnám meg (*Kornai* [2005]). A visszaemlékezést kiegészíti néhány akkori és mai gondolat. A szubjektivitás ellenére talán mond valamit 1956 történetíróinak.¹

1] Óriási irodalom gyűlt már fel 1956-ról. Ezek közül kiemelem Rainer M. János összefoglaló művét (*Rainer* [2016]). Feltételezhető, hogy a jövőben is akadnak történészek, akik 1956-tal foglalkoznak majd. Elsősorban az ő figyelmükbe ajánlom írásomat.

MIT GONDOLTAM ÉS MIT TETTEM 1953 ÉS 1958 KÖZÖTT?

1953-ban a Magyar Kommunista Párt központi lapjánál, a *Szabad Népnél* dolgoztam rovatvezetői beosztásban. Sztálin halálakor a sztálinizmus őszinte és elvakult híve voltam. Nem osztoztam azok érzéseiben, akik szívből örültek a zsarnok halálának.

1953 nyarán Nagy Imrét nevezték ki miniszterelnöknek. A parlamentben elmondta programadó beszédét. Ez rám is erős hatást gyakorolt. Más élmények, többek között a Rákosi-terror által börtönbe vetett és a Nagy Imre-program keretében kiszabadult régi kommunistákkal való találkozások is kezdtek átalakítani gondolkozásomat.

Azonnal megkezdődtek a pártvezetésen belüli harcok Rákosi Mátyás és Nagy Imre között. Mindig úgy éreztem, hogy ebben a konfliktusban Nagy Imre oldalán állok. Ez többek között abban is kifejezésre jutott, hogy terjedelmes recenziót jelentettem meg Nagy Imre korábban írott, de akkortájt publikált tanulmánygyűjteményéről. Igyekeztem kibányászni olyan idézeteket, amelyek azt tanúsították, hogy műveiben megtalálhatók a későbbi Nagy Imre egyes eszméi.

Világnézetem átalakulásában nagy szerepet játszott Lőcsei Pál, aki ugyancsak a *Szabad Népnél* dolgozott, és ott legközelebbi barátaim egyikének tekintettem. Többször is felkeresett a szobámban; türelmesen és meggyőzően igyekezett elmagyarázni nekem, mit jelentenek az olyan események, mint Sztálin halála, a szovjet kommunista pártban bekövetkezett változások és főleg az, hogy pártharc folyik Rákosi Mátyás és Nagy Imre között. Lőcsei kezdeményezte a *Szabad Nép* kommunista taggyűlését, amelyben az újság munkatársai nyíltan fellépnek az akkor pillanatnyilag felülkerekedett Rákosi-klikk ellen. Felosztottuk egymás között a szerepeket. Rám Farkas Mihály kriti-

kája jutott. Farkas, aki Péter Gáborral együtt, Rákosi közvetlen irányításával, felelős volt az ÁVH szörnyű tetteiért, akkor már nem volt honvédelmi miniszter. A taggyűlés idején ő irányította a sajtót, és én ebből a szempontból támadtam. A „*Szabad Néplázadásnak*” hamar híre kerekedett sajtókörökben; más újságoknál és egyéb szervezeteknél hasonló szellemű tiltakozó és a pártvezetést támadó gyűléseket tartottak.

Rövidesen drámaian megváltoztak az erőviszonyok a párton belüli harcokban. Ismét Rákosi kerekedett felül, és megkezdődtek a retorziók Nagy Imre hívei ellen. Ezek Sztálin halála után már nem lehettek olyan brutálisak, mint korábban. A lázongó gyűlésekért a pártból való kizárás, munkahelyi lefokozás volt a büntetés. A „*Szabad Néplázadás*” résztvevőit eltávolították a pártsajtó éléről, és a párthierarchia szerint kisebb tekintélyű újságokhoz irányították át. Engem, saját kérésemre, áthelyeztek az akkor alakuló MTA Közgazdaságtudományi Intézetébe. Ehhez az extra kegyelemhez az is hozzásegíthetett, hogy az utolsó *Szabad Néplázadás*-taggyűlésen, amelyen részt vettem, szégyenkezve és rossz lelkiismerettel valami önkritikafélét rebegtem el.

A Közgazdaságtudományi Intézetben megírtam *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* című könyvemet (Kornai [1957]). Ez igen kritikus volt az akkori gazdasági mechanizmussal szemben, de nem tett semmilyen reformjavaslatot. Benyújtottam kandidátusi disszertációként. Disszertációs vitákon többnyire igen kevesen jelennek meg. Ezekkel összehasonlítva a *Túlzott központosítás* vitáján valóságos tömeg gyűlt össze. Ez ugyanis alkalmat adott Rákosi-ellenes értelmiségiek demonstrációjára, a Nagy Imre által képviselt reformkommunista eszmék hirdetésére. Itt említem meg: a disszertációs vitát később, 1956 leveérése után „az ellenforradalom egyik ideológiai előkészítőjének” minősítették, és ez bizonyára szerepelt az ellenem végrehajtott retorziók indokolása között.

Visszatérve a kronológiai sorrendhez, ezekben a napokban a párton belüli harcok felső szintjén ismét Nagy Imre került az élre. Intézeti pozícióm is szinte egyik napról a másikra megváltozott. A legalacsonyabb rangban, segédmunkatársként vettek fel; most hirtelen munkatárssá léptettek elő, a fizetésemet, ami átlépésemkor a lehető legalacsonyabb volt, nagy hirtelen lényegesen megemelték. Az intézet vezetője, Friss István megbízott azzal, hogy egy kis munkacsoportot hozzak össze, amely vezetésemmel javaslatot tesz egy új, jobb mechanizmusra. Ez legtöbb vonásában hasonlított ahhoz, amit Nagy Imre 1953. évi parlamenti beszédében meghirdetett.²

Kádár Jánossal és más pártvezetőkkel együtt ült Rákosi és Péter Gábor börtönében Donáth Ferenc. Kiszabadulása és „rehabilitációja” után a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatóhelyettesének nevezték ki. Történetem leírásában 1956 októberénél tartunk. Donáth szólt nekem, hogy október 23-án legyen Vas Zoltán irodájában. Ott egy ülést tartottunk, amelyet Donáth vezetett. Bevezetésképpen annyit mondott: fel kell készülnünk arra, hogy rövidesen Nagy Imre lesz a miniszterelnök. A jelen értekezlet feladata Nagy Imre elmondandó parlamenti beszédének megírása. Elsőként a gazdasági program került napirendre. Többen jelentkeztünk, én is. Ám a legbuzgóbban Csikós-Nagy Béla szerette volna megkapni a megbízatást. Közben erről folyt a vita, sokszor megszólalt a telefon: Donáthot tájékoztatták, hogy mi folyik a város különböző pontjain. Hamarosan kiderült, hogy forradalmi a hangulat; egyáltalán nem irreális arra számítani, hogy Nagy Imre miniszterelnök lesz.

Donáth engem választott. A Központi Statisztikai Hivatal jelen lévő egyik vezetője felajánlotta: menjek a külföldön lévő KSH-elnök, Péter György szobájába, ott nyugodtan dolgozhatok.

2] Sajnos, a javaslatunk szövege elkallódott.

Az elnök titkárnőjének diktálhatok, és ő majd legépeli. Ez gyorsabb, mintha magam gépelnék.

Egy autó átvitt a pesti Szabadság térről a KSH budai épületébe; menet közben nem láttunk semmiféle nyugtalanságot az utcákon. Azonnal hozzákezdtem a munkához. A szöveg, ami első nekifutásban kikerekedett, nagyon hasonlított volna Nagy Imre 1953-ban elmondott programjához.

Másnap a munka színhelyét áttettük a lakásomra. Ott futottak be hozzám telefonon barátaim információi: fegyveres csoportok gyűltek össze a város több pontján, lövöldözések hangjai hallatszódnak. Felkelt a nép, és olyan kormányt követel magának, amely nem kommunista. Számomra nem volt ellenszenves az a gondolat, hogy szűnjék meg a kommunista uralom. Sztálin halála óta rengeteg könyvet és tanulmányt olvastam a legkülönbözőbb nézeteket valló szerzők tollából. Szívesen láttam volna Magyarországon többpártrendszert, nyugati demokráciát, kapitalizmust, nemzeti függetlenséget.³ Arra azonban nem voltam felkészülve, hogy kidolgozzam egy olyan kormány gazdasági programját, amely szakít a kommunista rendszer minden változatával. Ehhez nemcsak érzelmi vonzódás kell, hanem szaktudás és gyakorlati tapasztalat is. Teljesen éretlen voltam arra a feladatra, amit a történelmi pillanat kívánt volna tőlem.⁴

3] Mai szemmel úgy látom: irreális mértékben túl sok jót vártam a kapitalizmustól és a demokráciától. Több mint hat évtizeddel később realisabb a benem kialakult kép. Tudom, hogy a kapitalizmus mennyi igazságtalanságot, mennyire mértéktelen jövedelemegyenlőtlenséget hoz létre. A demokrácia intézményrendszere, országonként eltérő mértékben, nem tudja megakadályozni a hatalommal való visszaélést és a korrupciót.

4] Huszonhárom évvel később már más volt a helyzet. Nyugodt lelkiismerettel írtam meg az *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* című könyvecskét, amely éppen erre vállalkozott: a nemsokára megalakuló első demokratikus magyar kormány gazdasági programjának felvázolására (Kornai [1989]).

Többször nekifutottam, de sok tépelődés után megértettem: nem megy. Az addig elkészült szöveget elvittem és átadtam Donáth titkárnőjének, egy levél kíséretében, amely elmagyarázta kudarcom okát.

Most is rossz a lelkiismeretem a kudarcért. De legalább azt tiszteltem mai fejemmel az akkori önmagamban, hogy volt bennem bátorság saját tudásom és képességeim határainak felismeréséhez.

Egy-két napot töltöttem munkahelyemen, a Közgazdaságtudományi Intézetben. Már az elején telefonált Friss István, aki a Rádiónál dolgozott (az Intézetben a Forradalmi Bizottság leváltotta igazgatói posztjáról), hogy menjek be a Rádióba, és szólaljak meg. A Rádiót akkor még a kommunista párt tartotta kezében. Határozott nemet mondtam.

Eltelt egy hét október 23. óta. Reggel felkeresett lakásomon Kende Péter barátom, és azt javasolta: nézzünk körül a városban. Első utunk Lőcsei Pálhoz vezetett. Nem emlékszem, hogy Kende vagy Lőcsei vetette fel elsőnek a gondolatot: lapot kellene alapítani. Lőcsei nem egyenrangú tagja volt ennek a három főből álló kis csoportnak, hanem ő lett a szóvivő a kezdeti tárgyalásokban. Első utunk Obersovszky Gyulához vezetett, aki ekkor az *Igazság* című lapot szerkesztette. Lőcsei azt javasolta, hogy alapítsunk közös lapot, de Obersovszky elzárkózott.

Ezek után mi hárman átvonultunk a *Szabad Nép* szerkesztőségébe, és elkezdődött a *Magyar Szabadság* című napilap első számának összeállítása. Bennem gomolyogtak az egymásnak ellentmondó nézetek. Lőcsei és Kende számára nyilvánvaló volt, hogy nemcsak Nagy Imre (az október 30-ai Nagy Imre) politikáját támogatjuk, hanem szószólói vagyunk a „pesti srácoknak”, a fegyveres felkelőknek is. Magamban megkérdeztem: milyen jogcímen? Felkért-e erre bennünket bárki is közülük? Miközben áldozatvállalásukra, bátorságukra tisztelettel

néztem, egy percre sem azonosultam velük. Láttam, mennyire heterogén társaság. Voltak közöttük, nem is kis számban, önfeláldozó, tette kész, igazi hősök. Ám bekerültek soraikba politikailag teljesen éretlen fiatalemberek is, akik örültek, hogy puska került a kezükbe, amivel lőhettek is. Mire az újság első számának szerkesztéséhez hozzákezdtünk, már eljutottak hozzánk atrocitások, sőt borzalmas lincselések hírei. Miért dicsoítsek egy olyan csoportot, amelynek soraiban gazemberek is vannak?

Még gondolataimban sem határolódtam el a nemzeti függetlenség óhajától. Ebben a kérdésben nem voltak belső vívódásaim, egyetértettem mindazokkal, bármely csoporthoz tartoztak is, akik a harcukat szabadságharcnak tekintették.

A vívódások a saját fejemben folytak, de nem vitattam meg hangos szóval a legközelebbi barátaimmal sem. Felemás, inkonzisztens volt a tevékenységem. Részt vettem az első két szám szerkesztésében, de nem írtam cikkeket, mint ahogy azt a barátaim tették. Azt a munkakört láttam el, amit akkor töltöttem be, amikor még a *Szabad Nép* munkatársa voltam: én állítottam össze a lapot, én tárgyaltam a nyomdával. Azzal nyugtattam meg magam, hogy legalább nem írtam le olyat, amiben nem hiszek.

A második szám után kiléptem a *Magyar Szabadság* kötelekéből, és visszatértem az intézetbe. Elmentem a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadóhoz, és visszakértem disszertációm kéziratát.

1956. november 4., a szovjet tankok bevonulása után az intézet működése kezdett normalizálódni, de az enyém nem. Zaklatott életet éltem.

Gimes Miklós egy értekezletet hívott össze a munkahelyén, a Corvina Kiadónál, és azt kérte a jelenlévőktől, hogy működjön közre egy illegális lap szerkesztésében. Én nemet mondtam.

Fock Jenő, a kommunista párt egyik vezetője, aki később miniszterelnök lett, felkért, hogy vegyek részt egy reformbizottságban. A reform kevés javulást ígért a könyvemben leírt mechanizmushoz képest. Erre a felkérésre is nemet mondtam.

Egymással harcban álló erők hívtak a saját oldalukra, és én mindkét oldalt visszautasítottam. Az volt az elgondolásom, hogy távol tartom magamat a politizálástól, és tudományos kutató leszek. Tudtam, hogy ebben van önmegnyugtató és illúzió. A *Túlzott központosság*, amelynek magyarországi és angliai megjelenéséért küzdöttem, erős politikai üzenetet hordoz magában.

Mások is észrevették ezt; sorra értek a támadások a kommunista sajtóban revizionista nézeteimért. A legtekintélyesebb hang ebben a vádkórusban Friss Istváné volt. Néhány hónappal korábban ünnepelte a munkásságomat, felemelte a fizetésemet és előléptetett. Most viszont úgy értelmezte a könyvemet, hogy abból kiolvasható a rendszer elvetése.

A pártközpont különbizottságot küldött ki az intézetbe, amely elítélte annak politikai szereplését, és fejeket követelt. Mindegy, hogy kit, de két embert ki kell dobni. Arról az intézet vezetői határoztak, ki legyen ez a kettő: rám és Nagy Andrásra esett a választás. Mindkettőnket aránylag puhára ejtettek; engem egy ipari kutatóintézetbe helyeztek át, Nagy András pedig a külkereskedelemben kapott állást. Mi volt ez a lefokozás ahhoz a kegyetlen megtorláshoz képest, amely a főszereplőit sújtotta?

Korábban párttag voltam. Kádár pártja nem fogadta be automatikusan a párttagokat; új néven alapított új pártot, és a volt tagoknak be kellett jelenteniük, hogy az újnak tagjai szeretnének lenni. Én nem léptem be. Sőt a kerület párttitkárának, akit személyesen ismertem, nyomatékosan deklaráltam: nem vagyok kommunista, és szakítottam a marxizmussal.

FORRADALOM VAGY ELLENFORRADALOM

Egymással élesen szembenálló elnevezések terjedtek el. Emlékezzünk először vissza e szavak használatára 1956 előtt. Amikor Horthyék levertek Kun Béla kommunista uralmát, ellenforradalomnak nevezték a rendszerváltást; büszkén jelentették ki, hogy Horthy hatalomra kerülése ellenforradalom. Amikor Rákosi uralma kiteljesedett, és Kun Bélához hasonlóan proletárdiktatúrának minősítették a rendszert, akkor – indokoltan – forradalomnak tekintették az általuk végrehajtott rendszerváltást. Az egymást követő rendszerváltozások logikája azt sugallja, hogy 1956. október 23-án és a következő napokban ellenforradalom ment végbe. Ezt a szóhasználatot vette át a Kádár-rezsim, és mindvégig ezt is használta.

Csak hogy a baloldali emberek fülében a forradalom a felszabadító események elnevezése, az ellenforradalom pedig a szolgágot teremtő eseményeké. „1956-os ellenforradalom” – ez volt a Kádár-korszakban használandó, kötelező elnevezés, ezt szajkózták a tankönyvek, az újságok, a rádió és a tévé. Volt, akinek rossz emlékei maradtak ezekről a drámai napokról, és egyetértéssel használták a szót, mert az gyalázkodó minősítést hordozott magában. És persze volt, aki azért használta, mert lapulni akart.

Ami engem illet: soha nem vettem a számra az „ellenforradalom” minősítést, mert tisztelettel gondoltam a hőseire és áldozataira. Pedig meg voltam győződve arról, az imént leírt történelmi áttekintésből következően, hogy 1956 valóban ellenforradalomnak tekintendő. Inkább vállaltam „semleges” elnevezéseket, holott feltűnő volt az esetlenségük. Látszódot, hogy ki akarok térni a „vagy forradalom, vagy ellenforradalom” névválasztási dilemma elől.

A HORTHY-RENDSZER FELTÁMASZTÁSA

Egy másik gondolatmenet is elvezet a „forradalom vagy ellenforradalom” ellentétpár újbóli átgondolásához. Orbán Viktor és pártja kertelés nélkül vállalja, hogy a német megszállás előtti ellenforradalmi Horthy-rendszer eszméinek örököse. Jól demonstrálja ezt a szándékot a Szabadság tér és környéke számos szobrának eltávolítása és új szobrok felállítása. Érződik a törekvés arra, hogy Budapestnek ez a körlete minél inkább hasonlítson a Horthy-korszakbelihez.

Aki ma ilyen erős affinitást érez a Horthy-világ eszméihez, annak rokonszenveznie kell azokkal, akik azokban a viharos napokban élesen szemben álltak Nagy Imrével, akik elhatárolódtak a reformkommunistáktól, gyűöltek mindent, aminek köze volt az 1956 előtti kommunizmushoz. A „pesti srácok” egy része eléggé apolitikus volt. De azok közül, akik politikai megfontolásoktól indítva fogtak fegyvert, sokaknak a Horthy-rendszerhez hasonlító társadalom kialakítása lebegett a szeme előtt.

A BÚVÓPATAK-JELENSÉG

Utólag könnyű okosnak lenni. Nincs-e valami erőltetett abban, hogy kapcsolatot keresek 1956 „pesti srácai” és azok között, akik eltávolították a parlament környékéről előbb Károlyi Mihály, majd Nagy Imre szobrát?

Megkönnyíti a folytonosság megértését a „búvópatak-jelenség” felidézése. A természettudomány olyan vízáramlatot nevez búvópataknak, amely hol a föld felszíne alatt, hol a felszín felett folyik. Rainer M. János politikai metaforának használta a kifejezést (*Rainer* [2012]). A Horthy-rendszerben nyíltan hirdethettek fajelméletet és irredentizmust. Horthyék hábo-

rús veresége után a bűvópatak a föld alá húzódott, a horthysta eszmék nemzedékről nemzedékre öröklődtek tovább – amíg csak újra feltört 1956-ban. A vereség nyomán megint a föld alá vonult, és évtizedekkel később kerül újra a föld fölé. Az Orbán-kormányzat nyíltan a Horthy-rendszer és a „pesti srácok” örökösének vallja magát.

A FORRADALOM KISAJÁTÍTÁSA

Az aktív résztvevők közül többen megpróbálták visszaemlékezéseikben saját csoportjuk számára kisajátítani a forradalom megvalósításának dicsőségét. Akik Nagy Imre köré csoportosultak, ebben a tekintetben megoszlottak. Volt és van, akik elismeri a „pesti srácok” szerepét, hiszen ettől vált fegyveres népfelkeléssé. Mások hozzáteszik, hogy közülük kerültek ki az erőszakoskodók, a lincselők, akik szégyent hoztak a forradalomra, annak tiszta hírnevére.

A „pesti srácok” jó esetben bizalmatlanul tekintettek a reformkommunistákra. De elhangzottak sokkal élesebb minősítések is: exkommunisták próbálnak befurakodni közénk, az igazi forradalmárok közé; hátráltatják a forradalom teljes kibontakozását.

Nekem meg sem fordult a fejemben, hogy magamnak tulajdonítsam az 1956-os magyar forradalom dicsőségét, mert egyre inkább elvettem magamban azt a gondolatot, hogy a forradalom a társadalom megjavításának legjobb eszköze. Reformista lettem.

Évszázadok óta tart ez a vita vagy inkább összecsapás. Visszamehetünk a történelemben a francia forradalom értékeléséig. Korszakos jelentőségű az első világháború előtt a szocialista mozgalom szétszakadása reformistákra és forradalmárookra.

Az előbbi a demokrácia szabályainak betartásával kívánta megjavítani a kapitalizmust, az utóbbi a demokrácia feladásával, az erőszak és a barbár terror eszközeivel remélt más, új, jobbnak gondolt rendszert létrehozni.

ZÁRÓ SZAVAK

A Kádár-rendszer utolsó leheletéig az „ellenforradalom” elnevezéssel *megbélyegezni* akarta 1956 eseményeit. Ezzel nem azonosulhattam sem annak idején, sem most. Akkor inkább félreteszem az imént leírt elemzésből az elnevezésre vonatkozó következtetést, és azok szóhasználatához csatlakozom, akik 1956-ot „forradalomnak és szabadságharcnak” nevezik. Gyötör ez az ellentmondás.

Nádas monumentális önéletrajzának záró szavaival fejezem be írásomat (*Nádas* [2017]). „Patetikus felhang és szomorúság nélkül mondom, hogy a kettős kivézés jegyében telt el az életem. Azóta nemcsak az önkényuralmat gyűlölöm, de a reszpublika és a demokrácia gyengeségei, olcsó színjátékai és önvészélyes elfogultságai láttán sem tudom a fejemet elfordítani. Nagyon sajnálom.”

HIVATKOZÁSOK

- KORNAI JÁNOS [1957]: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1989]: *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. HVG Kiadó, Budapest.

- KORNAI JÁNOS [2005]: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz.* Osiris, Budapest.
- NÁDAS PÉTER [2017]: *Világló részletek. Emléklapok egy elbeszélő életéből.* Jelenkor, Budapest.
- RAINER M. JÁNOS [2012]: *Búvópatakok (bevezetés). Élet és Irodalom.* LVI. évf., 6. sz. február 10.
- RAINER M. JÁNOS [2016]: *Az 1956-os magyar forradalom.* Osiris Kiadó, Budapest.

A gondolat erejével?

A KÖZGAZDÁSZOK
SZAKMAI ÉS KÖZÉLETI DILEMMÁIRÓL

■ Az MTA Közgazdaság-tudományi Bizottságának a korábbi személyi összetételben a 2017. december 14-i ülésével fejeződött be a megbízatása. A záróülésre a jelen írás szerzőjét felkérték egy előadás megtartására, azzal az elvárással, hogy fejtse ki gondolatait a közgazdaság-tudomány és elsősorban a magyarországi kutatás és oktatás helyzetéről és problémáiról. A hangfelvétel alapján Kerényi Ádám készítette el az írott változatot, amelyet Laki Mihály és Simonovits András közreműködésével a szerző szerkesztett meg.

■ Eredetileg megjelent: *Közgazdasági Szemle*, LXVI. évf. 2019. február, 117–133. o.

Az a baj a világban, hogy az ostobák holtbiztosak,
és az intelligensek tele vannak kétségekkel.

*Bertrand Russell**

SZEMÉLYES DILEMMÁKRÓL SZERETNÉK BESZÉLNI, olyan dilemmákról, amelyekkel magam is vívódtam életem folyamán. Nem gondolok arra, hogy magamat mintának vagy példaképnek állítsam: Íme, ezt a magatartást kövessétek! Még óvatos formában sem akarom ezt mondani. Azt sem állítom, hogy a választásaimhoz képest ± 10 százalékos sávon belüli rész még elfogadható, viszont ami ezen a sávon kívül van, az már nem. Elismerem, hogy az enyémtől lényegesen eltérő, ám szakmailag és erkölcsileg elfogadható alternatívák is vannak.

Előadásomban összesen öt dilemmáról fogok beszélni. Életem folyamán ennél sokkal több szakmai és közéleti dilemmával találkoztam, de most mindössze ötöt emelnék ki.

A NYELV: MATEMATIKA VAGY PRÓZA

Előadásom drámai főcímének láttán talán furcsa, hogy látszólag másodrendű, metodikai kérdéssel kezdem. Az első ilyen dilemma a közgazdász által választott nyelv. Nyelven nem az

*] „One of the painful things about our time is that those who feel certainty are stupid, and those with any imagination and understanding are filled with doubt and indecision.” (*Russell* [1951] 5. o. – a magyar szöveg a szerző fordítása)

angolt, a magyart vagy más nyelvet értek, hanem azt, hogy matematikai nyelven vagy prózában fejezzük-e ki magunkat. Ez a választás eléggé meghatározza mindenkinek a szakmai életútját. Első munkámat, *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* című könyvet nevezetes időszakban, 1956-ban írtam (Kornai [1957]), néhány héttel a forradalom előtt volt a kötet nyilvános kandidátusi vitája. Bár ebben a könyvben megtalálhatók a mondanivalómat, megfigyeléseimet alátámasztó adatok, számok, táblázatok, de ennek a kötetnek az alapvető nyelve a próza. Prózának az olyan társadalomtudományi mű nyelvét nevezem, amelyben nem szerepelnek sem egyenletek, sem matematikai formulák, sem ökonometriai számítások. Az akkori vitában (amiről beszámol Esze [1956]), amely hat héttel a forradalom előtt zajlott le, Augusztinovics Mária volt az opponensem, őt a jelenlévők egy része jól ismerte, mindenki Gusztinak hívta. Guszti opponensként azt kifogásolta, hogy könyvemben nincs elmélet. Ő 1956-ban elméleten nem azt értette, amit ma egy *Economics Department*-ben *Theory*-nak, elméletnek neveznek. A szocialista rendszerben, amely elég sokáig tartott Magyarországon, elméletnek a marxista „polgazdot” nevezték. Amikor ezt a könyvet írtam, akkor tudatosan szakítottam a „polgazddal”.

A forradalom leverése után próbáltam folytatni a *Túlzott központosítást*, de ez politikailag lehetetlenné vált, mert a rendszert magát bíráltam benne, s 1957 nem az az időszak volt, amikor a kommunista rendszert nyíltan lehetett volna bírálni. Ez az időszak számomra elsősorban a nyugati közgazdaságtan lázas tanulásával telt. Akkoriban faltam a nyugati szakirodalmat, s ekkor megértettem, hogy a szakma nélkülözhetetlen alkotórésze a matematikai nyelv mint kifejezés mód. Alapvető olvasmányom volt Paul A. Samuelson *A gazdasági elemzés alapjai* című könyve (Samuelson [1947]), továbbá Kenneth J. Arrow

írásai. E fontos művek megértéséhez próbáltam hozzátanulni némi matematikát.

Óriási szerencsém volt, mert Rényi Alfréd, a Magyar Tudományos Akadémia Alkalmazott Matematikai Intézetének alapító igazgatója összehozott Lipták Tamás matematikussal. Elkezdünk együtt dolgozni egy tanulmányon, amely a nyereségérdekeltség matematikai vizsgálatát helyezte a középpontba. Lényegében készen lettünk a cikkkel, amikor Lipták Tamást börtönbe zárták politikai cselekményekért. Amikor kiengedték a börtönből, folytattuk a tanulmányt, s elküldtük közös termékünket az *Econometrica* című folyóiratnak, s a lap lehozta a cikket (*Kornai–Lipták* [1962/2013]). Amíg Lipták Tamás börtönben volt, én iparági szinten vezettem lineáris programozási vizsgálatokat. Később Tamással együtt elkezdtünk népgazdasági szintű elemzéseket készíteni, így keletkezett egy újabb közös tanulmány, amelynek *Kétszintű tervezés* volt a címe (*Kornai–Lipták* [1965/2013]). Akkoriban köztem és Lipták Tamás között komplementaritás volt, különlegesen inspirált bennünket a közös munka. A téma pontos megfogalmazása – az iparági tapasztalattal a hátam mögött – tőlem származott, Tamás hosszú hónapok próbálkozásai után a Julia Robinson-féle iteratív matematikai algoritmusban találta meg az alkalmazható matematikai keretrendszert. Ezt követően ezt az elméleti modellt alkalmaztam a közgazdasági probléma értelmezésére. Manapság már egy személyben egyesül a matematikus és a közgazdász.

Itt arról szeretnék beszélni, hogy mi motivált engem a matematikai eszközök használatára.

A lista több elemből állt. Az egyik motívum az volt, hogy a matematikai nyelv neutrális, semleges. Legalábbis azt hittem, hogy semleges. Abban bíztam, hogy a matematikára úgy fognak tekinteni, hogy az nem ideologikus. A korabeli értelmezésében használom az ideologikus szót. További motiváló előnyt jelentett,

hogy a káderek, a cenzorok nem értik meg, hogy mit tartalmaz. Ez a feltételezésem be is vált. Akkoriban tehát a matematikai módszerek alkalmazása részben tiltakozást jelentett részemről a hivatalos dogma, a marxista politikai gazdaságtan ellen.

A lineáris programozás, amely az én technikai eszközöm volt, összhangban állt az egyensúlyelmélettel. A lineáris programozásra adódik egy walrasi értelmezés. Tehát ebben a fogalmi és gondolkodási keretben minden létrejövő eredménynek is volt walrasi értelmezése. A korszerű nyugati közgazdasági elmélet élt is ezzel az értelmezési lehetőséggel. Akkori munkásságomban (ekkor tetőzött nálam a neoklasszikus hit intenzitása) tudatosan törekedtem a walrasi értelmezés „idecsempészésére”.

A *Kétszintű tervezésben* (Kornai–Lipták [1965/2013]) szerepel egy hivatkozás Samuelsonra.¹ Kérem a tisztelt hallgatóságot, hogy ne a mai agyával gondolja ezt végig, mert ma nem nagy kunszt Samuelsonra hivatkozni. Képzeljék magukat a ’60-as évek Magyarországra, ahol Samuelson tabunak számított. Első orosz fordítása sokkal később jelent meg, de az is csak cenzúrázott formában. Samuelson külön ellenőriztette, hogy tulajdonképpen mit vágtak ki a szovjet cenzorok. A mi esetünkben Samuelsonra hivatkozni kitekintést jelentett a Nyugatra, összekacsintást azzal, aki értő szemmel kezdte nézni a dolgot. Szeretném hangsúlyozni, hogy számunkra a matematikai nyelv választása mögött politikai értékválasztás húzódott.

Saját életemben ekkor álltam a legközelebb a neoklasszikus közgazdaságtani iskolához. Kezdetben lelkes és hívő marxista voltam, de a marxizmusból később, mint egyfajta első szerelemből,

1] „Ez a tendencia teljesen megfelel a jóléti közgazdaságtan ismert optimumfeltételének, amely szerint azonos erőforrás marginális hozamának felhasználása különböző területein egyenlőnek kell lennie. Lásd erről például Samuelson [22] és Lerner [16] művét.” (Kornai–Lipták [1965/2013] 528. o.)

kiábrándultam. Második szerelmem – ami nem mindig ugyanaz, mint az első – a neoklasszikus elmélet volt. Ennek a szerelmes korszakomnak a tetőpontján született a *Kétszintű tervezés*. Önéletrajzomban (Kornai [2005]) megadom a szempontokat ahhoz, hogy hogyan kell neoklasszikus szempontból olvasni a *Kétszintű tervezést*. A neoklasszikus elméletnek az egyik szubsztantív alapgondolata szerint korlátok között ugyan, de van választás. E filozófiai, etikai kérdés túlmutat a közgazdasági diszciplína határain. Ezt ma is vallom. Amikor azt állítom, hogy számos lényeges kérdésben ma is a neoklasszikus gondolati körben maradok, akkor elsősorban arra gondolok: a körülmények nem határozzák meg egyértelműen a cselekvéseket. Mindig fennmarad a cselekvési alternatívák közötti választás lehetősége. Az, aki a döntést meghozza, nem mentheti fel magát a döntés felelőssége alól.

Akkoriban az Országos Tervhivatal bizonyos fokú támogatásával végeztük ezt a munkát. Rengeteg kétségem volt. Ezek közül a legfontosabb, hogy nem tudtam befogadni a jóléti függvény gondolatát. Nem tudtam megemészteni azt a fogalmat, hogy *közérdek*. Éreztem a politikai fragmentálódást a hatalmon lévő és a hatalomban nem lévő emberek különböző csoportjainak érdekei között. A nyugati közgazdászok egy csoportja eljárásadozott olyasfajta népgazdasági tervezés gondolatával, amelynek kiinduló feltételezése a következő: hatalmon van egy jó szándékú diktátor,² aki a nép érdekeit tartja szem előtt, és amit ő mond, ami az ő célfüggvénye, az egyenlő a nép jólétének maximalizálásával. Ez engem irritált. Főleg abban az elnyomásban és diktatúrában irritált, amely ekkor Magyarországon létezett, amikor nem éppen benevolens diktátorokkal találkozott az ember.

2] https://en.wikipedia.org/wiki/Benevolent_dictatorship.

Ekkoriban engem tovább izgatott a kényszerűségből abba-hagyott téma: a kommunista rendszer természete és a túlzott központosítás. Abban a tudatban kezdtem olvasni az általános egyensúly irodalmát, hogy amikor az ember azon gondolkodik, hogy milyen elméleti alapokra épüljön a szocializmus reformja, valamilyen jobb társadalommá való átalakítása, akkor szüksége lenne általános rendszerelméletre. A *General Equilibrium Theory* rendszerelméletnek nevezi magát, a kapitalista piacgazdaság elméletének. Mit tanulhat belőle az, akit egy létező rendszer, a szocializmus súlyos problémái foglalkoztatnak?

Ezt a neoklasszikus fundamentumot minden matematikai formulájával együtt elégtelennek éreztem. Ezért elkezdtem dolgozni a kritikáján. Kritikám először angolul jelent meg az 1970-ben publikált, *Anti-equilibrium* című kötetben (magyarul Kornai [1971]). Sem akkor, sem később nem azt bíráltam, hogy a kutatók miért használtak matematikai eszközöket. Nem ez volt a bírálatom tárgya. Később sem volt bennem előítélet vagy viszolygás a matematikai eszközök alkalmazásával szemben. Sőt!

Ha alkalmas matematikus partnert találtam, akkor társszerzőként továbbra is közreműködtem a matematikai modellek kidolgozásában és alkalmazásában, többnyire hasonló munkamegosztásban, mint annak idején Lipták Tamással. Általában én jelöltem meg a témát, én fogalmaztam meg a kérdésünket, és azt is felvettem, hogyan lehetne modellezni a témát, matematikus szerzőtársam pedig megszerkesztette a végleges modellt, majd a modell által adott eredményeket megint csak én értelmeztem. A gondos olvasó a cikkekben megtalálhatja, hogy mi az, amit én írtam, s mi az, ami a matematikus tollából származik. Ilyen alapú együttműködést folytattam Jörgen Weibull-lal, Martos Bélával, Simonovits Andrással és utoljára Eric Maskinnal és Gérard Roland-nal.

Sose véltem úgy, hogy mivel nem vagyok a matematika mestere, ezért az bizonyára munkaképtelen, steril eszköz. Ellenkezőleg! Azt gondolom, hogy a matematika éles eszköz, különösen akkor, amikor valamit már félig-háromnegyedig megértett a tudomány – olyan eszköz, amelynek segítségével egzaktabbá tehető a kutatás, kimondhatunk vele feltevéseket, általa levezethetünk következtetéseket. Vagy éppen fordítva, amikor sejtjük a következtetést, akkor megérthetjük, hogy milyen feltételek mellett lesz érvényes egy állítás az úgynevezett „elméleti matematikai modellben.” Nincs jogunk csóválni a fejünket az absztrakciók láttán, éppen az a lényege a matematikai modell alkalmazásának, hogy éles és erős absztrakciót feltételez.

Hathatós segítség egy sejtés megerősítésére a nyers számok ökonometria elemzése. Minden diákot meg kell rá tanítani. De aki komolyan tanulmányozta az ökonometria valószínűségelméleti alapjait, az tisztán látja a prediktív erő korlátait. A matematikai és statisztikai elemzés alátámaszt, de nem konfirmál teljes bizonyossággal. Sorsdöntő esetekben esetleg éppen a kis valószínűségű esemény mehet végbe.

Nem csak a matematikai modelleket fitymáló közgazdásztól határolom el magam; ugyanúgy taszít a „theorist” gőgje is, az a hitük, hogy csak ők alkotnak elméletet, s mindaz, ami nincs matematikai formalizmussal leírva, az nem is elmélet. Ha ez így lenne, akkor mit szólnánk Darwinhoz, aki a világ tudománytörténetének talán a legjelentősebb, de mindenképp az egyik legjelentősebb elméletét alkotta meg matematikai formulák és matematikai statisztika nélkül. Ma is robusztus elméletnek bizonyul. Csak sokkal későbbiek a darwini szellemben készült matematikai modellek. Semmiképpen sem kellett tehát a matematikai modellekre várni ahhoz, hogy az elmélet megszülessen. Annál kevésbé, mert van olyan rendszer, szervezet, jelenség,

amely túlságosan komplex ahhoz, hogy átfogóan modellezzük. Nincs olyan felelősségteljes kutató, aki például vállalkozna a szocialista rendszer vagy a kapitalista rendszer átfogó matematikai modelljének megalkotására. Ilyenkor nincs is választás: hosszabb tanulmányt vagy éppenséggel könyvet kell írni prózában, és ezen a nyelven rámutatni a rendszer fő vonásaira és szabályszerűségeire.

Nehéz tudományfilozófiai kérdés az, hogy mit nevezünk *elméletnek*. Elméletnek csak azt nevezem, ami eléggé robusztus, sokáig érvényes, általános szabályszerűséget állapít meg. Észrevenni a szabályosságot és valamilyen nyelven (prózában, szavakkal és/vagy a matematika nyelvén) rögzíteni – ez az elméletalkotás. Egyik-másik elméletről később kiderülhet, hogy téves, vagy hiányos, vagy pontatlan. És akkor a tudósok nagyobb magyarázó erejű, jobb elméletet alkotnak. Ha matematikai eszközökkel fogalmazunk meg szabályosságokat, az nagyon jó, de ha más nyelvet használunk, attól még lehet helyes és releváns az elmélet.

Semmi baj nincs azzal, hogy egyes kutatók matematikai modellek alkalmazására specializálódtak. Ez jó és hasznos lehet. A baj akkor merülhet fel, ha monopolizálják a szakmát. Monopolizáláson azt értem, hogy amikor az egyetemi tanszékek új kollégát választanak ki, akkor már tanársegédeknek is szinte kizárólag a matematikai modellek nyelvén eligazodó és fogalmazó munkatársakat választanak ki, akik majd később is ennek köszönhetően tudnak előrehaladni a karrierpályán. Ami szerintem nincs rendben: az egyik metodika felesküdtött híve „cikizi” a másik metodikát. Ez tényleges veszély. Főleg a matematikai közgazdaságtan és az ökonometria oldaláról: vezető folyóiratok monopolizálása, a próza, a verbális megfogalmazás teljes kiűzése; vagy esetleg tolerálása, de „gettóba” száműzve (például külön rovatba zárása „Esszé” címen).

Nem tartom helyesnek, hogy a matematikai nyelvnek monopóliuma legyen a publikálásban. Az ellen semmi kifogásom nincs, hogy a szakma második legfontosabb folyóirata, az *American Economic Review* kizárólag ilyen cikkeket közöl, az a baj, hogy emellett gomba módra szaporodnak minden aldiszciplínában az *American Economic Review* epigonjai – ugyanezzel az exkluzivitással és a teoretikus gőgjével, minthogy úgy vélik, hogy akik nem alkalmaznak matematikai modelleket, azoknak nincs közüük a tudományhoz.

Jellemző, hogy a matematikai közgazdaságtan legkiválóbb mesterei többször tiltakoztak az exkluzivitás ellen. Az igazán nagy matematikai közgazdászok és ökonóméterek szerények – a középszerűek viszont gőgösen tekintenek minden olyan empiriára, amelyet nem dolgoztak fel ökonometriai elemzéssel. A középszer ragaszkodik ehhez a szemlélethez, hogy tudniillik a matematikai modelleket nem alkalmazók csak másodlagos tudósok, hogy nincs helyük a folyóiratokban, mert munkáik kisebb értékűek.

Teljesen rendben van az is, hogy néhányan váltogatják a metodikát. Az is, ha az egyikre vagy másikra specializálódnak. Én megpróbálkoztam mind a két nyelvvel. Ha sikerült matematikus kooperációt létrehoznom, akkor matematikai nyelven, amikor egyedül voltam, akkor prózában. Ezzel a dilemmával kapcsolatban minden kollégának adhatok egy tanácsot: mérje föl reálisan a saját képességeit. Amennyiben természetes kifejezési nyelve a matematika, akkor nyugodtan specializálódjon erre, mert akkor meglesz az az előnye, hogy könnyebben fog publikálási lehetőségekhez jutni. Ha azonban matematikai nyelven nem tudja magát kifejezni, akkor ne erőltesse, mert így igazi jó munka nem születik. De pusztán azért, mert számára nehéz a matematikai apparátus, és elsőre nem érti azt, ne mondja, hogy értelmetlen. Ismerje fel saját tudásának a korlátait,

ne legyen elutasító, hanem próbáljon megkérni valakit, hogy magyarázza meg a számára. Talán így tanulhat belőle.

A magam részéről azt tekintem a fő mércének, hogy valaki jó kutató legyen, nem pedig azt, hogy milyen nyelvet választott az eredményeinek bemutatásához.

A TÉMAVÁLASZTÁS: A SÜNDISZNÓ ÉS A RÓKA

Áttérek a második dilemmára, a témaválasztásra. Isaiah Berlin egy görög költőt idéz: „*A róka sok dolgot tud, ám a sündisznó egy nagy dolgot tud.*” (Berlin [1953]). Berlin először ezt Tolsztoj történelemfelfogását ismertető írásában említette. Később ő maga és mások is alkalmazták ezt a metaforát művészekre és tudósokra. Ugyan nem mindenki esetében, de a közgazdaságtudomány művelőinél kirajzolódik az, hogy vajon a sünök vagy a rókák csoportjába tartoznak. Noha vannak olyan tudósok, akik nem sorolhatók egyik kategóriához sem, de hadd mondjak mindkettőre egy-egy példát.

Amikor a sünnre gondolnak, akkor ne egy szúrós állatot lássanak maguk előtt. Nem az a lényeg, hogy szúrós legyen. A mai fiatalok számára Vaszilij Leontyev neve nem sokat mond. Rendkívül kedves ember volt. A nevéhez fűződő input-output elemzés egykor a figyelem középpontjában állt, jelentős tudósok írtak modelljének közgazdasági értelmezéséről (*Dorfman és szerzőtársai* [1958]), s Leontyev 1973-ban Nobel-díjat kapott. Leontyev tipikus sün volt, mert tudományos pályafutását a Leontyev-moddellel kezdte, s egész életében ezzel foglalkozott. Külön szektát képeztek a leontyevisták, akiknek a magyar fő reprezentánsai Augusztinovics Mária és Bródy András voltak. A leontyevisták konferenciákat tartottak, köteteket adtak ki. A tipikus sün beleszeret egy témába, vagy beleszeret egy

formalizmusba. Ha például valaki beleszeret a modellek közül a játékelméletbe, akkor egész életében e probléma foglalkoztatja az agyának minden tekervényét. Ha a sün témája esetleg a nemzetközi kereskedelem, akkor nem érdekli a közgazdaságtan más ága. Rendszerek jönnek és mennek, de ő a nemzetközi kereskedelemmel foglalkozik. A sünök igen nagy eredményeket érhetnek el, a Nobel-díjasok többsége sün.

Ennek a típusnak egyik végtelen altípusa a szakbarbár. Semmi más nem is érdekli, csak a szakma, s ezen belül elsősorban a saját témája. Nemcsak hogy nem olvas szépirodalmat, történelmi-filozófiai tárgyú könyveket, de a szakmáján belül sem érdekli igazán semmi más, csupán a maga témájába ássa bele magát, azon kívül se nem lát, se nem hall. Szomorúan állapítom meg, hogy a sikeres közgazdászok egy része szakbarbár. Sajnálom őket, mert az élet sok érdekességétől fosztják meg magukat.

A tipikus róka majdnem szélsőséges példája Samuelson. Róla azt mondták, hogy mindent tud. Ebben volt valami igazság. Ráadásul olyan hír is terjedt róla, hogy mindennap elolvas egy könyvet. Ezt nem tudom, hogyan csinálta. Azt azonban tudom, hogy ha valakivel szóba elegyedett, akkor nagy valószínűséggel többet tudott országának a történelméről, mint az, aki onnan származott. Fantasztikus enciklopédikus tudása volt. Életműve sok kötetből áll, de a doktori disszertációja után több könyvet már nem írt. Tankönyvet és folyóirat-tanulmányokat írt mindenről, munkássága során végigrohant a közgazdaságtudomány összes aldiszciplínáján. Számos témát vizsgált, de nem volt *fő* témája.

Nem kétséges, hogy önmagamat egyértelműen a rókatípushoz sorolom. Sok minden érdekel, önmardosó perceimben azt szoktam gondolni, hogy talán *túl sok* téma és módszer érdekel. Ez számos előnnyel járt, például a változatosság örömeivel,

az új megismerésének és a tanulásnak az örömeivel. Sajnos, unom ismételni önmagam, noha tudom, hogy a PR-szakemberek alapszabálya szerint állandóan ismételni kell valamit, ha el akarod adni. Tehát ha van egy gondolatod, s az fontos, akkor csak ismételd, ismételd és ismételd. Gyenge marketingese voltam a saját gondolataimnak, ami sok hátránnyal járt.

Életpályám visszamenőleges értékelésére feleségem, Zsuzsa azt a hasonlatot alkalmazta, hogy amikor körülöttem gyülekeznek az emberek, akkor rohanok előre egy zászlóval, meghódítok egy dombot, annak a csúcsára kitűzöm a zászlót, de amikor lihegve odaérnek a többiek, akkor otthagynak a harcostársakat, tovább rohanok a következő domb felé, és így tovább, újra és újra.

Valóban az elsők között kritizáltam a modern közgazdaságtan fundamentális problémáit. Elsők között vizsgáltam az optimalizálás korlátait, a hasznossági elmélet alapbajait. Matematikusok segítségével tanulmányozni kezdtem a viselkedés másfajta modellezésének lehetőségeit, a munkacsapattal közösen új modelleket alkottunk, a vegetatív szabályozás és a norma szerinti szabályozás modelljeit. Miután ebben a témában sikerült egy cikket publikálnom az *Econometricában*, s elkészült ugyanerről a témáról egy-egy magyar és angol nyelvű könyvem is, elhagytam ezt a matematikustársaságot, s jött a következő témám, a szocialista rendszer vizsgálata. Nem akarom a saját életemen végigvezetni ezt a példát, a lényeg az, hogy sok hátránya van annak, ha az ember az egyik témától rohan a másikhoz.

Amikor egy kutatót komoly díjra terjesztenek elő, akkor szinte kötelező róla azt mondani – kiváltképp, ha nekrológot írnak róla –, hogy iskolateremtő egyéniség volt. Azt hiszem, hogy a rókák általában nem teremtenek iskolát, mert nem várják meg, hogy az iskola felépüljön, hanem már a következő témán dolgoznak. Noha a rókák nem iskolateremtők, de rendkívül sok mindenben ott hagyják a nyomukat. Ha valaki túl sok

témán dolgozik, az egy másik problémát okoz: nem ismeri kellőképpen a részleteket. Ennek során felmerülhet a felületesség, a nem kellő mélységű, a részletekbe be nem hatoló vizsgálódás veszélye. Ez olyan óriásokat sem került el, mint Samuelson, aki miután megírt egy cikket, a téma aprólékos vizsgálatában már nem vett részt, hagyta, hogy a többiek vitatkozzanak rajta, s kidolgozzák a részleteket, ő ment tovább.

Ezzel kapcsolatban a saját dilemmámat mondtam el, illetve bepillantást engedtem abba, hogy esetemben mennyire vált be, vagy nem vált be az alkalmazott kutatási és gondolatterjesztési stratégiám. Ezzel a problémával előbb-utóbb mindenki szembe kerül. Nem receptet ajánlottam, csupán arra hívtam fel a figyelmet, hogy a problémát érdemes végiggondolni.

FŐÁRAMON BELÜL VAGY KÍVÜL?

A szakmai kérdések közül fontos dilemma annak eldöntése, hogy a *főáramon* belül, vagy azon kívül dolgozunk. Azzal kezdem, hogy a *főáram* az én értelmezésemben nem statikus fogalom. A *főáram* nem egy degenerálódó kutatási program,³ hanem folyamatosan fejlődik. A *főáram* valamelyest képes integrálni olyan kutatási módszereket és tudományos eredményeket, amelyek esetleg korábban a *főáramon* kívül voltak. Azt, hogy mit tartalmaz a *főáram*, nem lehet egyszer s mindenkorra megmondani, amikor megpróbáljuk leírni, hogy hol húzódnak a határai, mi az, ami már biztosan benne van. Ehhez évszámot is meg kell jelölni. Más volt a *főáram* a hatvanas évek második felében, amikor én az *Anti-equilibriumot* írtam, és más ma.

3] Lakatos [1978] tett különbséget fejlődő és degenerálódó kutatási programok között.

Amennyire meg tudom állapítani, nincs konszenzus a metodológusok és az elmélettörténészek között abban, hogy mit jelent az, hogy *főáram*. A magam részéről ebben a kérdésben azt tekintem fő kritériumnak, hogy mit tanítanak a legnagyobb példányszámú, a legelterjedtebb közgazdaságtani egyetemi tankönyvekben. A kritérium az, hogy ezeknek a tankönyveknek a főszovegébe mit építettek be, mit sulykolnak erőteljesen a diákok fejébe. Tehát nem csupán egy-egy udvarias kalaplengetés, egy lábjegyzet erejéig említik meg, mert az nem egyenrangú a főszovegben való megjelenéssel. A tankönyv főszovegét tanulva zajlik le a tartós tudásátadás, az *imprinting* – erről mondja később az egykori hallgató, hogy ez a lényeg, mert ezt tanulta meg az egyetemen, ez rögzült az agytekervényeiben.

Ezt a kritériumot alkalmazva nagyobb vita nélkül megállapítható, mi az, ami egy adott időszakban már integrálódott a főáramba. Volt idő, amikor Samuelson tankönyve (számos kiadásban) volt a legelterjedtebb, ma már más tankönyvek azok.

Mindig volt főáram, és rajta kívül mindig találhatóak egyéb áramlatok. Az új gondolatok rendszerint a főáramon kívüli áramlatokban születnek.

A kommunista rendszerben a társadalomtudományi kutatás speciális helyzetben folyt. Hetven éven keresztül a szocialista rendszerben a főáramot a marxista politikai gazdaságtan jelentette, és garantált monopóliuma volt minden más irányzat felett.

Magyarországon Aczél György nevéhez kötődik az elhíresült „három t”: tiltani, tűrni vagy támogatni – ezeket az alternatívákat alkalmazták a hatalmon lévők. Mindaz, ami a marxista politikai gazdaságtanon kívül maradt, biztosan nem kapott semmilyen támogatást. A legszigorúbb korban nem marxistának lenni üldöztetéssel járt. Később enyhült a megítélés, a puhuló finisben pedig már tolerálhatóvá vált a kívül maradás, ami azt jelentette, hogy amíg nem támad, nem tiltják be, tolerálható.

Ezzel szemben a nyugati világban mindig tolerálták a főáramon kívüli közgazdaságtant. Demokratikus politikai környezetben semmilyen eszme nincs tiltva, s ezt az amerikai alkotmánya rögzíti is.⁴ Tehát a tipikus viselkedés Nyugaton a tolerancia. A leginkább liberális egyetemeken, például a Harvard Egyetemen, a pusztán toleranciánál kissé nagyvonalúbb a helyzet, mert ide meghívtak néhány „díszpéldányt” a főáramon kívüli iskolák közül. A Harvardnak ötven év óta van egy igen tekintélyes, teljes állású professzora, Stephen A. Marglin, aki erősen balos, vagy az amerikai szóhasználattal: radikális. A harvardi közgazdaságtan-tanszék (*Department of Economics*) tagjai közé a vezetés felvett olyan oktatókat is, akikről köztudott volt, hogy nincsenek mindkét lábukkal a főáramban. A kiválasztás legfontosabb kritériuma mindig a magas színvonal. Noha a Harvard nyitottabb egyetem, azért itt is túlnyomó többségben szerepelnek a főáram elismert kutatói. Ha nem is beszélhetünk tehát monopóliumról, de a verseny erősen korlátozott. Már a karrierszempontra is a főáramban maradásra ösztönöz: az előmenetel szempontjából komoly kockázatot jelent az, ha valaki a főáramon kívülről próbál komoly új eredményt előállni.

Saját harvardi előadás-sorozataim végén mindig tartottam egy összefoglaló prezentációt, amikor a kurzus végén a hallgatóság számára ismerttettem saját tudományfilozófiai és módszertani elveimet. Mindig hozzátettem, ha akadémiai pályára készülnek, s ha esetleg erősen kritikus véleményük van a főárammal szemben, akkor halasszák el annak a megírását. Minél előbb fizessék meg a klubba történő belépés díját, tegyenek le az asztalra olyan munkát, amelyet a főáram örömmel üdvözl, azaz kétséget kizáróan bizonyítsák be a régi klubtagoknak,

4] https://hu.wikipedia.org/wiki/Az_Amerikai_Egyesült_Államok_alkotmánya.

hogy értik a szakmát. Ezt félig ironikusan fogalmaztam meg, de mindenki úgy értette, ahogy érteni akarta. Ha ugyanis egyszer bekerültek a klubba, akkor már megírhatják a kritikáját is. Ha nem ebben a sorrendben cselekednek, akkor számottevő a kockázata annak, hogy a perifériára szorulnak.

Az én esetemben a szakma elfogadta belépési díjként a két *Econometrica*-cikket, amelyek „neoklasszikus” korszakomban keletkeztek. További belépődíj volt az *Anti-equilibrium* is, amelyből kiderült: megértettem és a magam alkotta eredeti szerkezetben foglaltam össze az akkori főáram magját: a Walras- és az Arrow–Debreu-elméletet. De nagyon össze kellett szednem a bátorságom, hogy első amerikai utamra magammal vigyem az *Anti-equilibrium* első kéziratváltozatát. Félttem attól, hogy nagy gondot okozok magamnak ezzel az írással. Ráadásul ekkoriban nekem mindenféle bajom volt a hazai kommunista rendszerrel, amely kitett az állásomból, nem engedett oktatni az egyetemen, sorolhatnám tovább. Amerikába éppen az az Arrow hívott meg, akinek az addigi fő művét készültem kritizálni. Mély szorongásomat az igazán nagy emberek oldották fel, személy szerint Arrow, Koopmans és Tobin, akik nagyvonalúan támogatták a munkámat. Támogatásuk távolról sem jelentette, hogy feladták volna saját nézeteiket, de biztattak, segítettek a publikálás előkészítésében.

Előadásomban most jutottam el az egyik legfontosabb részhez. Ugyan szó sincs arról, hogy mindent elolvassék, mégis megpróbálok tájékozódni, s jó érzéssel állapíthatom meg, hogy a mai magyar közgazdaság-tudományban rendkívül sok színvonalas, hozzáértő, derék munka kerül ki a kutatók kezéből. Sőt olyan is akad, amely nemzetközileg is elismerésre méltó, de attól tartok, hogy ennek ellenére ezek közül keveset lehetne bátorinak nevezni. A bátorságot nem politikai értelemben értem most, arról előadásomban majd később fogok beszélni, hanem

a közgazdasági, elméleti, szakmai szempontból bátornak nevezhető műveket hiányolom. Van-e a hazai tanulmányok között olyan, amely bátran száll szembe a főáram eszméivel, vagy bátran vitatkozna a főáram vezető képviselőivel? A bátor nem azt jelenti, hogy szemtelen, arrogáns módon vitatkozunk – lehet tisztelettel is bátran vitatkozni. Az a benyomásom, hogy vagy nincs ilyen példa, vagy ha van, akkor azt nem vettem észre. Ma úgy érzem, hogy ahhoz már nem szükséges bátorság, hogy valaki a viselkedéstudománnyal foglalkozzon, ez 25 évvel ezelőtt igényelt volna bátorságot. Most, hogy ennek az iskolának olyan jeles képviselői, mint Daniel Kahneman és Richard Thaler – talán késéssel ugyan – megkapták a Nobel-díjjaikat, a viselkedéstudomány már közel áll a főáramba való befogadáshoz.

Arra senkit sem biztatnék, hogy krakéler módon belekössön valakibe csak azért, hogy bebizonyítsa a saját bátorságát. De ki tudja? Hátha akad a kollégák között olyan, akinek lényeges, új, eredeti mondanivalója van, amitől a szakma jelenlegi állapota javulna; ott van a fejében, de nem szánja rá magát a publikációra, a megjelenéshez vezető út kálváriájára.

Továbbmegyek, az oktatás szellemével is vannak problémáim. Szórványosak a benyomásaim, s nem vagyok oktatáskutató sem, de úgy ítélem meg, hogy a magyar közgazdasági oktatás nem nevel eléggé kétkedésre és kritikára. Ha a tanár meggyőződéses híve a kanonizált főáramlatnak, elfogadható, hogy elsősorban ezt adja elő, ennek igazságáról próbálja meggyőzni a hallgatót. Ám számomra szimpatikusabb lenne, ha az oktató, miután előadta a főáram szellemében készült tankönyvben megfogalmazott álláspontot, rögtön utána, akár még ugyanabban az előadásban hozzátenné, hogy komoly ellenérvek és kételyek vannak a korábban elhangzottakhoz képest. Szükség lenne arra, hogy a tanár ne csak az ajánlott irodalomban szerepeltesse, hanem még az órán próbálja meg *meggyőzően* kifejteni

az ellenfél álláspontját. Elmondhatná azt, hogy a maga részéről jobban hisz *A*-nak, mint *B*-nek, mégis megpróbálja érthetően elmondani, hogy *B* érvelésének is van logikája. Ha igazán nagyvonalú, akkor azt is elismerheti, hogy *B* véleménye bizonyos szempontból nagyon új és eredeti.

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy egy főárami folyóiratban megjelenő minden egyes tanulmány tartalmaz valami kicsi újat a már korábbi tudásállományhoz képest: még a PhD-fokozat megszerzéséhez is kötelező a hallgatónak bizonyítania, hogy valami újat alkotott. Például a már meglévő modell eddig csak n számú dimenzióban volt igaz, de most már $n + 1$ számú dimenzióban igaz. Ez *kis* innováció. Hasonlóképpen *kis* innováció, ha a PhD-re pályázó diák bebizonyítja egy restriktív feltételezésről, hogy lehet kissé kevésbé restriktív is. Az én szememben magasabb rangja van a *nagy* elméleti innovációnak. Ezek megalkotásához sokkal több tehetség és kritikai készség kell.

Szűrőpróbaszerű ismereteim alapján a magyarországi tudományos szellem nem eléggé nevel kétkedésre és kritikára. Komoly mulasztása, hogy nem ismerteti a kritikákat, és nem ajánl nyomatékosan kritikai, főáramon kívüli műveket.

SZAKEMBER VAGY POLITIKUS

Meglehetősen gyakran hallom a következő kifejezést kollégáktól: „Én csak szakmai kérdésekkel foglalkozom. Távol tartom magam a politikától!” Ha valaki ezt őszintén így gondolja, abban nem találok semmi elítélendőt. Mindenkinek joga van ahhoz, hogy ezt az álláspontot érezze magához közel; ettől még komoly szakmai teljesítményeket érhet el.

Az igazi kérdés az, hogy vajon a valóságban mennyire lehetséges pusztán szakembernek lennünk, anélkül, hogy közben

politikussá válnánk? Erre nincs általános válasz. Ez egyszerre függ a szakmától, annak aldiszciplínájától és a közgazdaszt körülvevő társadalmi, politikai külső helyzetétől. Például elképzelhető, hogy valaki az ökonometria valamely konkrét problémájára szakosodott, és azon belül, mondjuk, az idősorlemezés metodikai kérdéseire koncentrálna. Vagy vegyük például a mikroökonómia egy konkrét részkérdését, az árutözsde kialakuló árak tanulmányozását. Ezekben az esetekben hihetetlen mennyiségű adat feldolgozása lehetséges, a kutatási eredményeinket be lehet mutatni teljesen politikamentesen.

Elég korlátozott azoknak a kutatási területeknek a száma, amelyek teljesen politikamentesek. Ilyen területet az a kutató választ, aki a lelkiállapota szerint irtózik a politikától. Ez teljesen helyénvaló viselkedés lehet addig, amíg nyugodt az élet körülötte. Ha én lennék a kollégája – vagy akár a felettese –, akkor tapintatból nem rángatnám be a közéletbe.

Sokan vannak azonban, akik nem ennyire végletesek. A jelen kategorizálásban az olyan kutatókra gondolok, akik képesek két rekeszre kettéválasztani mind az agyukat, mind a konkrét cselekedeteiket. Az egyik rekeszben belegubódnak a szakmájába mint kutató és oktató, míg a másik rekeszben az előbbitől *függetlenül* képesek aktív lenni a közéletben, közreműködik ilyen vagy olyan politikai mozgalomban, felszólal gyűléseken, esetleg tüntetéseken is részt vesz.

A mi mesterségünk, a közgazdaság-tudomány esetén tudomásul kell venni, hogy ez politikaközeli tudomány. A biokémia nem az. Nem véletlen, hogy az ősidőkben úgy is hívták a mi szakmánkat, hogy politikai gazdaságtan. Nemcsak Marx, hanem más klasszikus szerzők is, például Smith és Ricardo is, ilyen címmel publikálták műveiket. Annak ellenére, hogy a közgazdaságtan politikaközeli tudomány, erőlködés révén, már-már természetellenes módon mégis ki lehet hasítani

politikamentes részkérdéseket, de a legtöbb közgazdasági kutatási téma esetén egyszerűen illúzióknak tekinthető a politikamentesség. Vegyünk például egy olyan témát magában foglaló tantárgyat, mint a makroökonómia! Esetleg ha teljesen elvontan adják elő, akkor mentes lehet a politikától. Szerintem azonban a makroökonómiát úgy kellene tanítani minden magyar egyetemen, hogy minden komoly állítást időszerű magyar példával illusztrálnak az oktatók. A makroökonómiai oktatásban szerepelnie kellene olyan kérdéseknek, mint a munkanélküliség, a monetáris, árfolyam- és fiskális politika. Be lehet mutatni egy-egy modellt értéksemlegesen, de a modell gyakorlati működésének ábrázolása során szinte elkerülhetetlenül rá kell mutatnunk arra, hogy a döntés mennyire politikai jellegű. Nem helyes kitérni a modellek alkalmazása során felmerülő mindenkori aktuális gyakorlati vonatkozások elől. Keynes a makroökonómiai megközelítést nem azért találta ki, hogy azokról tudományos folyóiratokban vita folyjék, hanem éppen azért, hogy hatást lehessen kifejteni a gazdasági gyakorlatra.

Minden egyes kormánynak vannak makroökonómiai cselekedetei, s ezekkel nem mindenki ért egyet. Szabad, demokratikus amerikai egyetemeken, ha a tanár egyetért a kormány makroökonómiai döntéseivel, akkor vállalja őket, ha pedig kritikusan szemléli e döntéseket, akkor ütközteti őket a személyes álláspontjával.

Elnézést, hogy megint a Harvard Egyetemről hozok példát, de azt ismerem a legjobban, mert hosszú éveken keresztül láttam közelről és belülről. Az ottani egyik izgalmas makroökonómiai kurzuson két tanár volt jelen, egyikükről köztudott volt, hogy a republikánus párti, a másíkuokról pedig, hogy a demokrata párti állásponttal szimpatizált inkább, sőt netalán az elnök gazdasági tanácsadóí voltak életük valamelyik szakaszában. Amikor például az infláció és a munkanélküliség közötti összefüggések

lehetséges értelmezései kerültek szóba, akkor a diákok jelenlétében ismertették az egymáséval sokszor ütköző álláspontjukat.

Nem tartom helyesnek, hogy Magyarországon a közgazdaságtan tanára az egyetemi órán meg se említse azt, hogy mit tartalmaz a Matolcsy-féle unortodox elmélet, és mi az unortodox gyakorlat. Tudom, hogy a Corvinuson van külön jegybanki tanszék, amely ezt oktatja, de én most nem erről a tanszékről beszélek. A Matolcsy-féle hatás nemcsak a Fővám téren terjed, hanem az egész országban.

Vajon beszélnek-e az egyetemi oktatók arról, hogy a Matolcsy-féle nézet egybeesik-e valamelyik más iskola álláspontjával? Vagy keveréke lenne-e többféle iskola tanításainak? Elképzelhető, hogy ez valami teljesen eredeti és gyökeresen új? Ha igen, akkor mennyire és miben új? Vagy ez inkább egy zavaros gondolati világ? Ezt végig kellene elemezni. Az oktatónak magának kellene ezt kutatnia, vagy hivatkoznia kellene az erről szóló szakszerű, tudományos igényű elemzésekre. Lehet, hogy nem vettem észre, de nemigen találtam a témához illő komolyságú elemzést, amely a Matolcsy-féle unortodoxiát szakmailag és elméletileg mélyen boncolta volna. Nem annak kritikus elemzésére gondolok, hogy a magyar jegybank milyen monetáris politikát folytat Matolcsy elnöksége alatt; persze erre is szükség van, és erről a témáról készültek figyelemre méltó tanulmányok. Amit hiányolok az oktatásból, az a Matolcsy-féle elmélet elhelyezése az elméletek osztályozásában és a Matolcsy-féle gyakorlat elhelyezése a monetáris politika osztályozásában. Továbbá a tanítás során ki kellene mutatni, hogy valamelyik közgazdasági álláspontnak vagy irányzatnak van-e politikai tartalma. Ha igen, megvalósítása milyen következményekkel jár. Kézenfekvő illusztráció lenne a magyarországi oktatásban azt vizsgálni, hogy a Matolcsy-féle monetáris politikának milyen rövid és hosszú távú következményei vannak.

Engem az érdekelne, hogy a Matolcsy-féle, állítólag elméleti unortodoxia hol helyezkedik el a szakmában, miben áll az unortodoxiája? Továbbá gazdaságpolitikai szempontból mennyire és miben unortodox? Fanyalgó, lenéző elutasítások elég gyakoriak, de alig-alig lelhetünk komoly elemzésre és kritikára. A hallgatóságból sokan mosolyognak ezen, de a sírást helyénvalóbbnak tartanám. Tragikus és elszomorító, de nem látom, hogy oktatók és kutatók komolyan foglalkoznának ennek a kérdésnek a vizsgálatával. Nem, vagy alig születnek ilyen témájú elemzések. Az előbb a főárammal szembeni bátorság hiányát kifogásoltam, de a Matolcsy-féle unortodox elméleti és gazdaságpolitikai mixtura elemzéséhez és kutatásához nem kell különösebb bátorság. Ez legitim téma.

Szabad-e politikát vinni az oktatásba? Társadalomtudományban szerintem ez irreális kérdés, mert ezen a területen a politika igazából *megkerülhetetlen*. Szinte minden kifejezésnek politikai töltete van. Vegyük például a *munkanélküliség* kifejezést, amelynek a pusztá szigorú meghatározása is politikai töltetű!

Ha abból indulok ki, hogy mit nevezünk közgazdaságtannak a legtradicionálisabb, leginkább főáramú megközelítésben, akkor szokás szerint a szűkös erőforrások allokációjának a logikájaként írják le. Az erőforrások allokációja olyan döntésekhez kapcsolódik, amelyeket sokféle tényező motivál. Ezek között szinte megkerülhetetlenek az etikai megfontolások. Hogyan kell allokálni a közpénzt? Mennyire kell odafigyelni az esélyegyenlőség minél erőteljesebb javítására? Mennyi erőforrást kell allokálni a szegények szenvedéseinek enyhítésére? Vagy éppen mennyit a titkos rendőrségre? Hogyan, kiktől kell összezedni az ehhez szükséges közpénzt? Mi legyen a köztehervállalás eloszlása? Ezeket nem lehet tanítani politikai töltet nélkül.

Vagy gondoljunk egy látszólag politikamentes területre, a bankok működésére! Ha egy nagybank összeomlik: mit te-

gyen az állam? Dobjon-e mentőkötelet, vagy hagyja, hadd pusztuljon? Mit tegyen az állam a válságok megelőzésére, és ha mégis kitortek, a kezelésükre? Ez is messzemenően politikai kérdés.

Lehet szánt szándékkal megkerülni a politikát. Vagy azért, mert valaki – szerintem hibásan – azt hiszi, hogy megkerülhető. Vagy azért, mert lapulni akar. Ezt tudomásul veszem, ehhez mindenkinek joga van, nem érzem erkölcsileg mélyen elítélendőnek, de a saját értékrendem szerint nem tudom respektálni ezt a viselkedést. Természetesen nem mennék el addig, hogy nyilvánosság előtt név szerint bíráljak valakit ezért a lapulásért. A mai Magyarországon ráadásul ahhoz nem kell bátorság, hogy valaki a tudomány határain belül nyíltan beszéljen olyan kérdésekről, amelyekre céloztam. Szerintem még erős elnyomatás idején is bele lehet csempészni politikai üzeneteket az anyagba.

*Párt*politikát nem helyes bevinni az egyetem falai közé. Nem helyes tanítás közben agitálni X párt mellett és Y párt ellen. Ezt nem tenném, erre nemcsak hogy nem beszélnék rá senkit, hanem erélyesen visszatartanám ettől. De nem helyes mellőzni a politikai eszmékről, politikai ügyekről szóló politikai töltetű ügyeket. Nem tartom helyesnek, ha a tanár közli a diákjaival, kire fog szavazni, mert az nem tartozik a hallgatókra. De korrektnek tartom, hogy ha politikai és etikai vonatkozású témákra kerül sor, akkor a diszkusszió keretében ő is megosztja azt, hogy milyen eszmékben hisz, mit vall saját politikai filozófiájaként, milyen az értékrendje, de el kell mondania azt is, hogy milyen más értékrendek léteznek.

Az előadásomban nem a „tutit” akarom megmondani, a célom a dilemmák ábrázolása, annak bemutatása, hogy milyen gondolati sémák húzódnak egy-egy kérdés mögött.

Több olyan közgazdasági téma van a kutatásban és az oktatásban, amelyek ezekhez a problémákhoz kapcsolódnak. Szemben tiszteletre méltóbb az, aki ezeket is felvállalja. Fontos

az „is” szócska. Nem várható el – pedagógiaileg sem célszerű – minden tantárgyban csak ilyen kérdésekre koncentrálni. De jó-nak látnám, ha a tanításban és a kutatásokban méltóbb helyet kapnának az ilyesféle politikai vonatkozású kérdések.

Mindenki maga döntse el, hogy ezeket hogyan tudja beilleszteni a saját értékrendjébe.

Toleráns, elfogadó vagyok más értékrendekkel, nézetekkel szemben, de van, amiben nem ismerem toleranciát. Nyíltan vállalom, hogy számomra elfogadhatatlan a rasszizmus minden változata, a nőket megalázó és elnyomó helyzetek kialakításának pártolása, a szegénység megvetése, az emberi szenvedés iránti közömbösség. Elfogadhatatlannak tartom azt az álláspontot, amely szerint „a szegények tehetősek felelőssé a saját helyzetükért”, „mindenki annyit ér, amennyije van”. Ezeket a nézeteket nemcsak szélsőséges, hanem már mérsékelt formában sem tudom tolerálni. Ugyanígy a mérsékelt cigányozás, a burkolt zsidózás is elfogadhatatlan számomra.

Szerintem ezeket a politikailag nyitott kérdéseket ki-kik magában gondolja végig, gondolja át, hogy ő mit akar velük csinálni. Nagy ívben elkerüli? Itt-ott, ahol nem sokan hallják, esetleg megszólal? Felvállalja, s esetleg erőforrásainak egy komolyabb részét ezekre a kérdésekre fordítja? Ezek alternatív magatartásformák, olyan választások, amelyek során mindenki önmagára van utalva. Noha sokan bírálják másokat akár szemtől szembe, akár a háta mögött. Természetes és jól ismert jelenség, amikor emberek összejönnek, hogy kibeszéljék a kollégákat, megbeszél-lik, mit gondolok én a másikról, te mit gondolsz róla.

Ebben a kérdésben én *ugyanazt* a mércét használnám magammal szemben, mint amelyet másokkal szemben is. Nem illik más mércével mérni mást, mint amivel az ember önmagát méri. Nincs olyan magatartás, amelyet egyszerűen jónak vagy rossznak lehetne mondani. Ez nem bináris választás, hogy vagy jó,

vagy rossz, hiszen ennél sokkal árnyaltabb ítélezések léteznek. Van számomra elfogadhatatlan alternatíva. A nővérem használt egy kifejezést bizonyos cselekmények elkövetőire: szemétláda. Ez globális ítélet volt, aki a szemétládjában van, azzal már nem is érdemes beszélni. De ha nem szemétláda az illető, akkor az ő cselekményeinek a megítélésében én nem egyetlen mércét használnék. A cselekmény minden fokozatánál mérlegelnem kell, hogy milyen kockázattal jár az adott cselekvés. Több tiszteletet adok annak, aki nehéz helyzetben kockáztat. Tehát mérlegelni kell, hogy kinek mit jelent, hogy az állásából kiteszik. Nem ugyanazt jelenti, ha valaki közvetlenül a nyugdíj előtt áll, vagy esetleg azt kockáztatja, hogy a nyugdíjáig eljusson. Minél keményebb a diktatúra vagy az elnyomás más műfaja, annál keményebb lehet a megtorlás. Egyik barátom, Litván György egy kommunista pártgyűlésen jelentette ki nemcsak a hallgatóság, hanem maga az érintett füle hallatára is, hogy „Rákosi Máttyás mondjon le!”⁵ Ez olyan kockázat volt akkor, amihez nehéz hasonlót találni, bárki bármit mond.

Az esetleges tisztelet másik mérlegelendő foka a hatásosság. Ha valaki elmond valamit, s azt három ember hallja, azért is tisztelet jár, de ha olyan formában fejezi ki a gondolatait, hogy az sokakra lehet hatással, annak mélyebb tisztelettel adózom.

TANÁCSADÁS

Közgazdászoktól igen gyakran kérnek tanácsot, vagy sokan közülük önként jelentkeznek tanácsadási szándékkal, például abban a formában, hogy egy-egy konkrét problémát elemző

5] <https://tte.hu/lemondasra-8222-szolitotta-fel-8221-litvan-gyorgy-rakosi-matyast/>

tanulmányuk végén önálló alfejezetben fejtik ki, hogy milyen gyakorlati hatása lehet a vizsgált kérdésnek. Ennek az alfejezetnek angolul gyakran *Policy implications* a címe. Sok szerző szinte kötelességének érzi, hogy legyen ilyen kitekintő rész a tanulmányában.

Ezeket a *policy implication*seket nagyon át kell gondolni. Köztudomású, hogy a „policy” szó nem azonos a „politika” szóval, hanem szakpolitikát jelent, de a magyar hétköznapi nyelvben ez a kettő összemosódik. A tanulmány *policy implication*je lehet politikamentes abban az értelemben, hogy semmi köze a politikai arénában folyó küzdelemhez, a pártok versengéséhez (például a vállalat üzletpolitikája a készletfeltöltésben vagy az árengedményekben).

Ám a kutatásnak igen sokszor igenis van politikai töltete. És akkor visszajutottunk az előző pont témájához: a politikamentességhez. Sok esetben illúzió, hogy „én csak egy szaktémáról írtam”, abban adtam tanácsot. Olvassuk el újra a saját dolgozatunkban vagy másokéban, amelyek megérdemelnék az újraolvasást: valóban politikamentesek-e? Vagy van bennük politikai tartalmú üzenet (esetleg nem a záró következtetésekben vagy a *Policy implication* alfejezetben, hanem az írás egészében)? Ha igen: tényleg ezt akartuk üzeni? És ha igen, nem lehetett volna-e ennél világosabban, érthetőbben üzeni?

Tudatosan nem vállalunk nagyobb kockázatot? Vagy ösztönösen próbáljuk elkerülni a nagy, sőt a kicsi kockázatot is?

Külön etikai probléma, ha a közgazdász kutatót kormányzati szerv, párt vagy pártcsoport, esetleg politikai mozgalom kéri fel tanácsadásra. Vagy ingyenes szolgálatra, vagy éppen díjazás ellenében, tehát még anyagi szempontok is közrejátszanak a tanácsadásra felkért kolléga döntésében.

Az egyik ismert válasz: nekem csak az a fontos, hogy a tanács, amit adok, jó legyen, „szakmailag” korrekt legyen – akkor

nyugodtan alszom, akárki is kért fel. Szerintem ez elfogadhatatlan kibúvó. Igenis perdöntő a felkérés elfogadásakor: ki kéri fel, ki a tanácsadás címzettje, és ez szerintem etikai és politikai dilemmához vezet el bennünket.

A dilemma nagyszerű művészi leírása egy második világháborús történet, a *Híd a Kwai folyón* címen megjelent könyv (Bouille [1966]), valamint a könyvből készült híres film. A második világháború közepén játszódik a történet, ahol japán katonák méltánytalanul bánnak az angol hadifoglyokkal őrzésük során. Az angol hadifoglyoknak van egy vezetőjük a legmagasabb rangú tiszt személyében, aki elmegy a japán parancsnokhoz, s a foglyok nevében tiltakozik. A táborparancsnok hajlandó javítani a bánásmódon, ugyanakkor utasítja a foglyokat, hogy építsenek egy hidat a Kwai folyón, amelyen fontos vasútvonal vezetne át. Az építkezést vezető angol alezredes szerelmes a munkájába, mérnöki tökélyel felépíti a hidat, hiszen ha már egyszer ő hidat épít, akkor az a híd legyen igazán stabil. Az építkezéssel párhuzamosan ugyanebben a táborban illegális szervezkedés folyik azzal a céllal, hogy a hidat robbantsák fel, mert ha elkészül, annak stratégiai jelentősége lenne, és javítaná a japánok győzelmi esélyeit. A szakember az utolsó pillanatig nem tud elszakadni attól a gondolattól, hogy jónak kell lennie az ő kezéből születő hídnak. A megbízó dolga, hogy eldöntse, mire használja fel. Ez kiélezett példa: háború, élet és halál. De éppen a kiélezett példa ad ösztönzést a dilemma átgondolására. Kinek használ, ha én most legjobb tudásom szerint tanácsot adok? Milyen ügynek használ, és melyiknek árt? Mekkora kockázatot vállalok a szolgálat megtagadásával? Megéri-e ezt a kockázatot? És hogyan hat az én magatartásom másokéra?

BEFEJEZÉS – A GONDOLAT EREJÉVEL?

Mennyire hatnak a munkáim? Szándékos a kérdőjel „*A gondolat erejével*” után. Tegyük fel, hogy sikerült jól megfogalmaznom a gondolataimat. Ezek kire és hogyan hatottak, kinek segítettek? Ezeket a kérdéseket rendszeresen fel kell tennie magának annak, aki lelkiismeretesen foglalkozik a közgazdaság-tudománnyal. Mindenkit biztatnék, hogy gyötörődjé át ezeket a kérdéseket saját magával a saját értékrendje szerint. Nekem arra van kényszerem, hogy ilyesféle cselekvési formákat válasszak. Megértem, hogy másvalaki másként reagál hasonló kihívásokra. Ezt ki-ki maga döntse el! Bizonyára nem vagyok egyedül. Van, aki könnyebben viseli. Esetleg nem törődik vele. Én próbálom magamat is rábeszélni az utólagos kritikai öngyöttrés abbahagyására – mégis folytatom. Mert ez belső szükséglet. Ha netán másokat is hasonló kétségek gyötörnek, őket is ugyanerre az önelemzésre beszélném rá.

Ami engem illet, ezeket a kérdéseket gyakran fel szoktam tenni magamnak. Amikor utólag elemezve is megmaradok korábbi álláspontom mellett, akkor felteszem a kérdést: vajon mekkora hatást tettek a munkáim? A sokszor használt példabeszéddel szólva: a pohár félig üres, félig pedig tele. Amiért ez foglalkoztat, az nem a telhetetlen sikerre vágás. Nem hiúsági kérdés. Nem hivatkozásokat gyűjtök, nem vagyok már versenyben sem rangért, sem előléptetésért. Amit mégis szívesen látnék, az az erősebb hatás. Több kolléga, barát azzal kíván megnyugtattani, hogy lássam meg a félig tele poharat. Engem azonban, nem tagadom, elszomorít az, hogy a pohár félig üres. Az elért hatással részben elégedetlen vagyok. Ha rákérdezek, igenis kiderül: kevesen olvasták el alaposan a munkáimat. A fiatal generáció kezébe szinte egyáltalán nem kerül.

Ez részben univerzális jelenséggel magyarázható, ugyanis ma már a könyveket sokkal ritkábban olvassák. De még folyó-

iratcikkeknek sem olvasnak, azok sem, akiktől ez kötelezően elvárható lenne: a közvélemény-formálók, *public intellectualek*, politikai tanácsadók. Sokszor érzem azt, hogy falra hányt borsó, amit írok.

Örülök, hogy eljöttek az előadásomra. Nagy megtiszteltetés ez a mai meghívás. Köszönöm, hogy meghallgattak!

HIVATKOZÁSOK

- BERLIN, I. [1953]: *The Hedgehog and the Fox*. Weidenfeld & Nicolson, London.
- BOULLE, P. [1966]: *Híd a Kwai folyón*. Európa, Budapest.
- DORFMAN, R.–SAMUELSON, P. A.–SOLOW, R. M. [1958]: *Linear Programming and Economic Analysis*. McGraw-Hill, New York.
- ESZE ZSUZSA [1956]: Egy kandidátusi értekezés vitája. *Közgazdasági Szemle*, 3. évf. 11–12. sz. 1483–1495. o.
- KORNAI JÁNOS [1957]: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1971]: *Anti-equilibrium*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2005]: *A gondolat erejével*. Rendhagyó önéletrajz. Osiris, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2010]: Innováció és dinamizmus. Kölcsönhatás a rendszerek és a technikai haladás között. *Közgazdasági Szemle*, 62. évf. 1. sz. 1–36. o.
- KORNAI JÁNOS–LIPTÁK TAMÁS [1962/2013]: Mathematical Investigation of Some Economic Effects of Profit Sharing in Socialist Firms. *Econometrica*, Vol. 30. No. 1. 140–161. o. Magyar fordítása megjelent: A nyereségérdekeltség egyes gazdasági hatásai a szocialista vállalatokra – matematikai elemzés. *Központosítás és piaci reform*. Kornai János válogatott munkái, III. kötet. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013, 481–502. o.

- KORNAI JÁNOS–LIPTÁK TAMÁS [1965/2013]: Two-Level Planning. *Econometrica*, Vol. 33. No. 1. 141–169. o. Magyar fordítása megjelent: *Központosítás és piaci reform. Kornai János válogatott munkái, III. kötet.* Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013, 503–531. o.
- LAKATOS IMRE [1978]: The Methodology of Scientific Research Programmes. *Philosophical Papers*, Vol. 1. Cambridge University Press, Cambridge.
- RUSSELL, B. [1951]: Current Perplexities. Megjelent: *New Hopes for a Changing World.* Simon & Schuster, New York, 3–11. o.
- SAMUELSON, P. A. [1947]: *Foundations of Economic Analysis.* Harvard University Press, Cambridge.

7

Marx erkölcsi felelőssége

■ Hálás vagyok Dániel Zsuzsának, Madarász Aladárnak és Nagy Eszternek a tanulmány kidolgozásához adott értékes segítségért. Köszönetet mondok a Collegium Budapestnek, amelynek keretében kutatómunkámat végzem.

■ Az írás eredetileg – a „Marx egy kelet-európai értelmiségi szemével” című cikk „Intellektuális felelősség a szocialista rendszerért” című fejezeteként – a *Mozgó Világ* 2008. decemberi számában jelent meg. Angolul: Marx through the Eyes of an East European Intellectual. *Social Research*, Vol. 76. No. 3. 2009, 965–986. o. A Kaganawa Egyetemen (Yokohama, Japán) rendezett Marx-konferencián tartott angol nyelvű előadás magyar szövege.

A Public Choice című folyóirat Mehrdad Vahabi francia professzor szerkesztésében Kornai János tiszteletére különszámot jelentetett meg. A különszám egyik tanulmányát Amartya Sen Nobel-díjas közgazdász írta „Marx after Kornai” címmel. A tanulmány fordítása magyarul a Közgazdasági Szemle 2021. januári számában jelent meg. Kornai levélben felelt Sennek, amelyben röviden kifejti, miben nem ért egyet Sennel, amelyre Sen válaszolt. Ebben a fejezetben Kornai e tárgyban írt korábbi cikkének részletét közöljük, valamint a Függelékben a Kornai János és Amartya Sen közötti levélváltás olvasható.*

UGORJUNK VISSZAFELE AZ IDŐBEN az 1956-os forradalmat közvetlenül megelőző évekhez! A szocialista rendszer korábbi lelkes és naiv építőjéből már az 1950-es évek közepétől kezdve a rendszer éles – mind élesebb – kritikusává váltam.

Nemzedékem tagjainál nem azonos ütemben és nem azonos formák között ment végbe a szellemi átalakulás. Ki egyszerre vetette el a régi felfogását, ki csak lépésről lépésre, védelmezve minden egyes eszmedarabkát az összezúzódástól. Volt, aki korán kezdte önmaga gondolati megreformálását, és volt, aki halogatta, és csak több évtizedes késéssel látott hozzá.

*] Amartya Sen: Marx Kornai után. *Közgazdasági Szemle*, 68. évf. 1. sz. 7–13. o.

Am végeredményben ennek az értelmiségi csoportnak, a csoport minden tagjának szellemi átalakulását az együttesen átélte nagy történelmi drámák alakították. Az egykor meggyőződéses marxistaként, kommunistaként induló értelmiségiek számára megrendítő esemény volt az 1956-os magyar forradalom és annak vérbe fojtása, majd az 1968-as prágai tavasz és annak leverése, utána pedig a lengyelországi *Szolidaritás* mozgalom és az azt követő bebörtönzések és a rendkívüli állapot kihirdetése. Mind erősebbek lettek a kétségek még azokban is, akik megpróbálták megőrizni magukban egykori világnézetüknek akár csak egy-egy töredékét. A kérdés, amely bennünket gyötört, a 20. század egyik alapkérdése volt: tulajdonképpen miféle rendszer az, amit „létező szocializmusnak” neveztek? *Elkerülhetetlenül* együtt járt-e azzal a sok gyötrellemmel, amit átéltünk, az ínségtől a technikai elmaradáson át a krónikus hiánygazdaságig, a gondolatszabadság elfojtásától a brutális rendőrterrorig és a Guláig? Vagy ez a sok keserű tapasztalat csak a bűnösen rossz megvalósítás okozta torzítás, és tulajdonképpen nincs is köze Marxhoz, az ő elméletéhez és az általa meghirdetett cselekvési programhoz?

Más megfogalmazásban: felelős-e Marx azért, ami a Lenin, Sztálin, Hruscsov és Brezsnyev Szovjetuniójában, Mao Kínájában és a tanítványaik által uralt többi kommunista országban történt?

Sokan végigjárták képzeletben a történetet: hogyan viselkedett volna Marx Károly, ha ugyanazzal a testtel és lélekkel, amely az övé volt a maga idejében, nem akkor éli le az életét, hanem a 20. században, mondjuk, Budapesten? Feltehetően kommunistaként kezdte volna, de tiltakozó szelleme hamar a kommunista rezsim ellen protestálók közé sodorta volna. Talán koncentrációs táborba kerül az ötvenes években, de ha azt megússza, részt vett volna az 1956-os forradalmat meg-

előző és szellemileg előkészítő izgatott értelmiségi vitákban. Ott lett volna a forradalmárok között, és ha a következő le-
tartóztatási hullám is elkerüli, akkor szamizdatban publikálta
volna a szovjet típusú gazdaság ellen forduló, vitriolos hangú
kritikáját. Izgalmas gondolatsor, amely képzeletben felmen-
ti Marxot, az embert, a rá oly jellemző kritikai karaktert, és
tiszteli a bátorságát és elvhűségét – ám ugyanakkor megke-
rüli a korábban feltett igazán releváns kérdést: mi a kapcsolat
Marx elméleti gondolatai és a szocialista rendszer történelmi
realitása között? Megpróbálok, első közelítésben, tömören fe-
lelni: a szocialista rendszer (nem valamiféle képzeletbeli szép
utópia, hanem az, ami létezett, amiben én magam is éltem)
megvalósította Marx tervét.

Tudom, hogy e kemény mondat hallatán sokan megrökö-
nyödnék. Mégis megismétlem. Meggyőződésem szerint igaz,
történelmi tapasztalati tényekkel alátámasztható állítás, hogy
ami 1917 után létrejött a világ kommunista régiójában, és 1989-
ig létezett, az alapjaiban véve megvalósította azt, amit Marx
a kapitalizmus ellentétéként létrejövő szocialista rendszernek
tekintett.

A marxi gondolatmenetnek az a kemény magva, hogy a kapi-
talizmus tulajdonviszonyait a magántulajdon jellemzi. A kapita-
lizmus felszámolásához köztulajdonba kell adni a termelőeszkö-
zöket. Amíg a magántulajdon a meghatározó, addig az emberek
közötti kooperációt, a javak cseréjét, a termelőerők allokációját
a piac koordinálja. A piac rosszul működő koordinátor, a piac
áttekinthetetlen és anarchikus. A köztulajdon lehetővé fogja
tenni, hogy a termelőerők, végső soron az emberi munka allo-
kációja transzparenssé és tervszerűvé váljék.

Néhány idézetet hozok fel annak alátámasztására, hogy amire
itt hivatkoztam, azok valóban Marx saját eszméi (és nem csak a kö-
vetői által esetleg felvizezett vagy félreértett marxi gondolatok.)

Idézem *A tőke* I. kötetét: „A tőkemonopólium bilincsvé válik annak a termelési módnak, amely vele és alatta virágzott fel... Űt a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókat kisajátítják.” (Marx [1867/1973] 713. o.) Vagy egy másik fontos idézet: „...az állandó anarchiának és a periodikus megrázkódtatásoknak, amelyek a tőkés termelés végzetszerű velejárói...” – írja Marx „A polgárháború Franciaországban” című tanulmányában (Marx [1871/1968] 313. o.). És ugyanabban a bekezdésében, amit az imént idéztem, olvashatók a sokszor emlegetett szavak a *közös tervről*: „... az egyesült szövetkezeti társaságok közös terv szerint szabályozzák a nemzeti termelést...”

Most vessük össze a fent összefoglalt elméleti tételeket a Szovjetunióban és a többi kommunista országban kialakult szocialista rendszer valóságával! A valóságos rendszer legfontosabb két vonása éppen az, amit Marx várt és előírt:

1. Nagyon közel jutott a termelőeszközök magántulajdonának teljes felszámolásához (bár megnyomorított, szűk kordába szorított maradványai itt-ott fennmaradtak), és helyébe dominánssá tette a köztulajdont, főként állami tulajdon formájában.
2. Nagyon közel jutott a piaci koordináció teljes felszámolásához (bár a fekete- és a szürkegazdaságban nyomokban fennmaradt), és helyébe dominánssá tette a centralizált tervezést, a bürokratikus koordinációt, a parancsgazdaságot.

Nem a szocialista rendszer másodlagos jegyei közül ragadtam ki önkényesen kettőt. Itt a gazdasági rend két *alapvető* vonásáról szóltam.¹

1] Néhány mondatban próbáltam összefoglalóan jellemezni a szocialista gazdaság legfontosabb vonásait. Gondolataimat *A szocialista rendszer* című könyvemben fejtettem ki részletesen (Kornai [1993]).

Ha szemellenzős marxistákkal vitatkoztam erről, az volt az egyik szokásos ellenérv: a sztálinista vagy maoista rezsim csak félrevezető szimbólumként használta Marx nevét, védőszentként emlegette, holott valójában nem volt köze hozzá. A fentiekben igyekeztem ezzel az érveléssel szembeszegezni Marx és Engels saját szavait. Teljes joggal hivatkoztak Marxra, mert az ő általa javasolt nagy történelmi feladatot valósították meg.

(Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a fenti jellemzés ráillik a mai kínai kommunista pártra, amely Marx képét csak „védőszentként” aggatja fel a falra a politikai ceremóniák alkalmával, valóságos politikájuk leplezésére. A kínai kommunista párt hamis ideológiaként hivatkozik a marxizmusra. A rendszer, amely felett trónol, alapjában véve kapitalista jellegű, mert domináns tulajdonformává vált a magántulajdon, és a koordináció fő mechanizmusa a piac. Tehát éppen az ellentéte valósult meg itt az elmúlt tíz-húsz év alatt, mint amit Marx programként kitűzött, és ami korábban Kínában, valamint a többi szocialista országban ténylegesen létrejött.)

Marx tanainak makacs védelmezői nem szeretnek szembenézni azzal a kemény állítással, hogy az orosz bolsevik párt és követői más országokban a marxi átalakulási programot valósították meg. Nem is egy személyes élményem volt ezzel kapcsolatban. Néhány amerikai egyetemen találkoztam okos és érdeklődő diákokkal, akik „radikális közgazdászoknak” vallották magukat. Lelkiismeretesen olvasták és tanulták az általuk politikailag elfogadhatónak tartott műveket. Készek voltak megismerkedni, sőt alaposan megtanulni a főáramú közgazdaságtan elméleteit és metodikáját is. Viszont elzárkóztak attól, hogy elmélyedjenek a Szovjetunió vagy Kelet-Európa kommunista gazdaságának megismerésében. Ez a szemükben valamiféle érdektelen – vagy talán találóbb, ha azt mondom: visszataszító – jelenségnek tűnt, amihez nincsen semmi közük, s aminek

nincsen kapcsolata azokkal a gondolatokkal, amelyeket tiszteltek és elfogadtak. Megítélésem szerint ez struccpolitika.

Nem csak ifjú diákok között találok találkozást e jelenséggel. Most, amikor az előadásra készülve újra olvastam a marxista elméletet újraértékelő, nyitott gondolkodású és nagy műveltségű tudósok munkáit, szemembe ötlött, hogy éppen a legkiválóbb munkák teljesen mellőzik a Szovjetunió, a reformok előtti Kína és a kelet-európai kommunista országok történelmi tapasztalatának és a marxista szocialista programnak az összevetését. Az olyan nevek, mint Lenin és Sztálin, elő sem fordulnak e művekben.

Nézetem szerint az intellektuális és politikai tisztesség megköveteli a lelkiismeretes szembenézést a kérdéssel: mi közik Marx gondolatainak a megvalósított szocialista rendszerekhez? Mi köze van Marxnak Leninhez és Sztálinhoz? Megpróbáltam megadni a magam egyenes válaszát. A válaszon lehet vitatkozni, de a kérdés jogosultsága alig vitatható.

Az olyan gazdaság, amelyben kiiktatják a magánkezdeményezést és a piaci koordinációt, rá van utalva a felülről jövő adminisztratív szabályozásra. Az ilyen mechanizmusban adminisztratív úton kell kikényszeríteni a fegyelmet, a felülről jövő utasítások végrehajtását. A szocialista rendszer nem tud működni represszió nélkül. Ha elnyomó gépezetét fellazítják, előbb-utóbb összeomlik. Ez ment végbe a Szovjetunióban, és annak szétbomlása nyomán a kelet-európai kommunista országokban.

Idekapcsolódik Marx álláspontja a diktatúra és a demokrácia kérdésében. Valószínű, hogy maga is elborzadt volna, ha saját szemével látja, mi folyik a Cseka kínzókamráiban vagy a szibériai büntetőtáborokban. Ám amíg csak egy papírlapra kellett szöveget fogalmazni, addig Marx is és Engels is fitymálva beszéltek az üres, formális burzsoá alkotmányosságról, parlamentarizmusról, demokráciáról, és kiálltak a proletariátus diktatúrájának eszméje mellett.

A napokban újra elolvastam Kautsky és Lenin nevezetes vitáját: Kautsky *A proletárság diktatúrája* című könyvét és Lenin válaszát, *A proletárforradalom és a renegát Kautsky* című művét (Kautsky [1918/1919], Lenin [1918/1977]). Kautsky tárgyilagoss, nyugodt hangon ír; eltökélten hisz a szocialista eszmékben, ugyanakkor elkötelezett híve a parlamenti demokráciának. Hangot ad aggodalomának, hogy a proletariátus érdekeinek nevében elnyomhatják a többség akarátát, visszaélhetnek a hatalommal, a kisebbség védelem nélkül marad. Lenin vitriolos gúnnyal, a vitaellenfél tisztességébe gázolva veri vissza Kautsky minden érvét. Mai szemmel olvasva Kautsky minden félelme jogosnak bizonyult. Mindenben neki volt igaza Leninnel szemben, egyetlen fontos téma kivételével, nevezetesen Marx és Engels álláspontjának értelmezésében. Nem Kautsky, hanem Lenin az, aki meggyőző citátumokat tud hozni a maga álláspontjának alátámasztására az eszme két nagy profétájától. Marx jól ismert szavaira emlékeztet: „...a munkások a burzsoá osztály diktatúráját saját forradalmi diktatúrájukkal helyettesítik...” (Marx [1873/1969] 284–285. o.). Idézi Engelst: „...A győztes pártnak [...] uralmát annak a félelemnek a segítségével kell fenntartania, amelyet fegyverei a reakciókban keltenek.” (Engels [1872/1969] 292–293. o.) És még egy Engels-idézet, amelyet Lenin gúnyosan Kautsky orra alá dörzsöl: „Az állam nem egyéb, mint gépezet arra, hogy egyik osztály elnyomja a másikat, mégpedig a demokratikus köztársaságban nem kevésbé, mint a monarchiában.” (Engels [1891/1970] 187. o.)

Kautsky a polémiának ebben a részében nem képes olyan Marx-idézetre hivatkozni, amely az ő érvelését támasztaná alá. Ő is idézi Marx szavait a proletariátus forradalmi diktatúrájáról, és kénytelen a következő kesernyés kommentárt hozzáfűzni: „Sajnos, Marx elmulasztotta annak a közelebbi kifejtését, hogyan képzelel el ezt a diktatúrát.” (Kautsky [1918/1919] 30. o.) Sem

Kautskynál, sem más, Marxszal sok vonatkozásban rokonszenvező és mindenképpen igen tárgyilagos jelenkori Marx-kutatónál nem bukkantam olyan idézetre, amelyben Marx, ez a kivételesen ragyogó politikai elemző, aki olyan sokoldalúan tárgyalta a politikai kormányzás, az állam, az elnyomás és a szabadság összefüggéseit, komolyan vizsgálta volna a demokratikus intézmények és az emberi jogok közötti kapcsolatot és a diktatúra veszélyeit. Marx ignorálta magát a *problémát*, az emberi szabadságjogok intézményes védelmének nehezen megoldható problémakörét. Ez a gunyoros lenezés mélyen beleivódott Leninbe és többi hű követőjébe.

Az állítás, amely szerint a demokrácia nem más, mint a burzsoázia diktatúrája, helyébe tehát forradalmi úton egy másik diktatúrát kell állítani, összemosta az éles megkülönböztetést demokrácia és diktatúra között. Hitler hatalomra jutása után kezdtek rádöbbenni a nyugati kommunisták, hogy a „formális”, a „burzsoá” demokrácia, a parlamentarizmus, a jogállam, a törvényesség nem szemfényvesztés, hanem pótolhatatlan érték. Többek között azért is, mert intézményes védelmet tud nyújtani a beszélni és írni akaró embereknek, a mindenkori kormány kritikusaiknak, a radikális társadalomváltoztatóknak, köztük az olyan szellemi izgágaságban szenvedő értelmiségieknek, mint amilyen maga Marx is volt.

Lehet, hogy Marx idejében a demokrácia–diktatúra ellentétpár, a burzsoázia vagy a proletariátus diktatúrája még intellektuális szócsatának tűnhetett. Ma azok szemében, akik megélték és túlélték Sztálin, Mao, Rákosi és a többiek zsarnokságát, mást jelentenek ezek a szavak. Ma már látszik, hogy a demokrácia fitymálása Marx írásaiban előkészítette azt a talajt, amelyre a leninista–sztálinista–maoista zsarnokság épületét emelték. Demobilizálta a marxi eszmék híveiben a represszióval szembeni ellenállást.

Nyilván nem büntetőjogi értelemben használom a „felelőség” szót. Egy téves eszmét hirdetni önmagában véve nem bűncselekmény. Még csak nem is etikai értelemben vetődik fel a „fe-

lelősség”. Nem etikai parancsokat sértett meg Marx azzal, hogy a magántulajdon és a piac kiiktatásáért szállt síkra, és nem ismer-
te fel a parlamenti demokrácia és a jogállam jelentőségét az embe-
ri jogok védelmében. Kizárólag intellektuális felelősségről szöveg.
Ha meghirdetünk egy gondolatot, amely társadalmi cselekvésre
késztet, akkor nemcsak a cselekmény közvetlen megvalósítói, ha-
nem mi is felelősek vagyunk azért, ami történik, és felelősek va-
gyunk e történések következményeiért is. Minél nagyobb hatású
a szavunk, annál nagyobb a felelősségünk. Márpedig soha senki
sem gyakorolt gondolataival, az általa meghirdetett cselekvési
programmal nagyobb hatást az emberekre, mint Marx Károly.

HIVATKOZÁSOK

- ENGELS, F. [1872/1969]: A tekintélyről. Megjelent: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 18. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 290–293. o.
- ENGELS, F. [1891/1970]: Bevezetés Marx „A polgárháború Franciaországban” 1891-es kiadásához. Megjelent: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 22. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 177–188. o.
- KAUTSKY, K. [1918/1919]: *A proletárság diktatúrája*. Munkáskönyvtár, 21. füzet, Népszava, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1993]: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Kiadó, Budapest.
- LENIN, V. I. [1918/1977]: *A proletárforradalom és a renegát Kautsky*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- MARX, K. [1867/1993]: *A tőke*. I. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- MARX, K. [1871/1968]: *A polgárháború Franciaországban*. Megjelent: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 17. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 285–336. o.
- MARX, K. [1873/1969]: *A politikai közömbösség*. Megjelent: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 18. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 284–289. o.

FÜGGELÉK

Kornai János és Amartya Sen levélváltása

Kornai János levele Amartya Sennek

2020. augusztus 21.

Kedves Amartya!

Nagy örömmel olvastam cikkedet, amely mintaszerű nagyvonalúságról tanúskodik. Igazán büszkévé tesznek a munkáimat dicsérő szavaid, hiszen az elismerést korunk legkiválóbb közgazdászainak egyikétől kapom.

Az, hogy jól ismered Marx műveit, nem lepett meg. Meglepőbb volt, hogy munkáim gondos tanulmányozásával fontos összefüggéseket tártál fel. Íme, egy példa.

Munkáim mély elkötelezettségről tanúskodnak mind az egyenlőség, mind a hatékonyság mellett. Az egyenlőségről való gondolkodás nálam nem magyarázható családi háttérrel, mivel apám addig, amíg a magyarországi zsidótörvények meg nem akadályozták, jól fizetett ügyvéd volt. Engem más hatások tereltek ebbe az irányba, többek között éppen Marx és Engels szavai.

Hadd említsek meg egy példát arra is, amiben nem értek egyet veled! Elismerően írod, hogy *A hiány* és *A szocialista rendszer* című könyveimben az elemzések mellett reformjavaslatokat is tettem. Ez nem így van. E két könyvben szándékosan nem szerepeltek reformjavaslatok. A két könyv megírása idején a politikai hatalom nem tolerálta az olyan érzékeny kérdések nyílt megtárgyalását, mint például az egypártrendszer *versus* többpártrendszer ügye. Döntenem kellett, hogy legális publi-

kálásra írok-e könyvet, vagy „szamizdatot” írok illegális publikálásra, de ez utóbbi sokkal kevesebb olvasóhoz jutna el. Egy szamizdat könyvnek talán néhány ezer olvasója lehet. *A hiányt* – különösen, ha a külföldi kiadásokkal is számolunk – végül több százezren olvasták. Életem egyik legsúlyosabb dilemmája volt a döntés. Az igazság, csakis az igazság, a teljes igazság, az egész igazság? A haladáshoz szükségesek a teljes igazságot feltáró munkák, de azok a művek is kellenek hozzá, amelyek a legális publikáció érdekében hallgatnak az igazság nagyon fontos részeiről. Kéziratomat a cenzorok átengedték. Azért írtam ezen a módon, mert nem tudtam, hogy abban az időben mi az, ami legálisan kiadható. Öncenzúrát alkalmaztam.

Cikkednek fontos része az, amiben nagyon világosan elmagyarázod, milyen nehéz a marxistáknak szakítaniuk a szinte vallásos, fanatikus hitükkel a marxizmusban. Amikor a saját intellektuális fejlődésemnek ebbe a szakaszába értem, nem semleges „nem marxistává” váltam, hanem antimarxista lettem. Levelemhez csatolom egyik, angolul 2009-ben megjelent tanulmányomat, amely felveti a kínzó kérdést: felelős-e Marx a bolsevizmusért és a sztálinizmusért?* A válaszom igen. Talán ha Marx élt volna még Szaharov idején is, akkor jóindulatú, érzékeny emberként csatlakozik az ellenállók mozgalmához. Marx azonban halott, és írásain keresztül szavainak továbbra is erős hatása van.

Szívélyes üdvözlettel, Emmát külön is üdvözölve:

János

*] Az angolul 2009-ben megjelent írás jelen fejezet főszövege (*a szerk.*).

Amartya Sen válasza

2020. augusztus 31.

Kedves János!

Nagyon jó hallani felőled, köszönöm leveled!

Elkezdtem végiggondolni 2009-es elemzésedet. Azt hiszem, értem a jelentőségét annak, amit gondolsz. Az elkövetkező hónapban vagy hónapokban, ahogy kötelezettségeim kicsit mérsékldőnek, több időt fogok ennek szentelni. Mivel a Harvardon éppen most kezdődik az egyetemi év, mint egyetemi rendes tanárt, nagyon lefoglálnak on-line előadásaim.

Felveted, hogy Marxnak számottevő felelőssége lehet a bolsevizmus és a sztálinizmus megszületésében, viszont a marxizmus ezt számomra közvetlenül nem igazolja. Más felvetések Marx gondolatait olyan irányokba térítik el, amelyeket ő maga nem követett. Ezzel nem azt mondom, hogy Marx ne hagyott volna lehetőséget az ilyen elfajulásokra azzal, hogy kevésbé foglalkozott a politikai szerveződéssel. (A Penguin Booksnak leadott, megjelenésre váró emlékiratomban* ilyen értelemben foglalkozom a kérdéssel.) Viszont például Rousseau írásai is rejtenek önkényuralmi lehetőségeket, nem csupán azért, amit mondott, hanem azért is, amit kimondatlanul hagyott. A magam részéről arra hajlok, hogy Marxot eredményei alapján ítéljem meg, és ne az általa hagyott – és későbbi történelmi személyek által kitöltött – hiátusok alapján. Kérdésedet azonban teljesen értem, és annak jelentőségét is érzékelem.

Szívélyes üdvözléssel:

Amartya

*] *Home in the World. A Memoir*. Penguin Books, várható megjelenés: 2021. július (a szerk.).

Köszönetnyilvánítás

A KÖTET SZÁMOS OLYAN FEJEZETET TARTALMAZ, amelyben köszönetet mondok a szóban forgó tanulmány közreműködőinek. Itt azok iránt szeretném hálaomat kifejezni, akik a kötet egészének összeállításában segítettek.

Az első hely Patkós Annát illeti meg, akivel több mint három évtizede dolgozunk együtt különféle könyveim és egyéb írásaim megjelentetésén. Anna pontos, rugalmas, szigorúan ragaszkodik a szerzővel megbeszélt elvekhez és a szerkesztői szakmában kialakult konvenciókhoz, de ezt nem passzívan teszi, hanem gyakran, ha kívánatosnak érzi, maga áll elő újítással. Nem érzem magam nyugodtnak olyan munkáknál, amelyek nem mentek át az ő kezén.

Fontos szerepe volt e kötet létrejöttében Reményi Andreának, akivel 13 éve dolgozom együtt, és munkám számos területén értékes segítséget nyújt. Nem csupán kutatásaimban és publikációimban segít, hanem aktív és kritikus gondolkodóként is támogat. Ugyancsak köszönöm Fancsovits Rita munkáját, hosszú évek óta tartó odaadó segítségét.

Hálás vagyok a kötethez való hozzájárulásukért Környei Anikónak, e kötet tipográfiai tervezőjének, valamint Szalai Évának, a kézirat nyomdai előkészítőjének.

Köszönöm továbbá munkám támogatását Rosta Miklósnak és a Corvinus Egyetem Összehasonlító és Intézményi Gazdaságtan Tanszékének, valamint A Gondolat Erejével Alapítványnak és Kovács Máriának, az Alapítvány munkatársának.

Örülök, hogy a HVG Kiadó vállalta a *Töprengések* kiadását; külön is kiemelem Szauer Péter elnök-vezérigazgató támogatását.

KORNAI JÁNOS

LEGISMERTEBB MŰVEI

(A tanulmányok címe dőlt betűvel)

A GAZDASÁGI VEZETÉS TÚLZOTT
KÖZPONTOSÍTÁSA (1957)

Kétszintű tervezés (Lipták Tamással, 1962)

A GAZDASÁGI SZERKEZET MATEMATIKAI
TERVEZÉSE (1965)

ANTI-EQUILIBRIUM (1971)

A hiány újratermelése (1978)

A HIÁNY (1980)

Kemény és puha költségvetési korlát (1980)

Bürokratikus és piaci koordináció (1983)

A VÁLLALATOK NYERESÉGÉNEK BÜROKRATIKUS
ÚJRAELOSZTÁSA (Matits Ágnessel, 1987)

*A magyar reformfolyamat: víziók, remények
és a valóság* (1987)

INDULATOS RÖPIRAT A GAZDASÁGI ÁTMENET
ÜGYÉBEN (1989)

A SZOCIALISTA RENDSZER (1993)

EGYÉNI VÁLASZTÁS ÉS SZOLIDARITÁS
(Karen Egglestonnal, 2004)

A GONDOLAT EREJÉVEL (2005)

SZOCIALIZMUS, KAPITALIZMUS, DEMOKRÁCIA
ÉS RENDSZERVÁLTÁS (2007)

GONDOLATOK A KAPITALIZMUSRÓL (2011)

LÁTLELET (2017)

■

Kornai János művei több mint húsz nyelven
jelentek meg.

Milyen szerep jut a közgazdaságtudósoknak a történelmi pillanatokban?

Hogyan viselkedett volna Marx, ha a 20. században él Budapesten?

Miért kellene bátrabban oktatni a közgazdaságtant?

A mindenkori értelmiségi, tudós ember nem légüres térben létezik. Tudományterülete sürgető kérdéseinek megoldása mellett folyamatosan mérlegelni kényszerül, mi a szerepe az őt körülvevő világ alakításában. Mindegy, hogy a kommunista munkásmozgalom elméleti hátterének megalapozójáról van szó a 19. századi Londonban, esetleg Nagy Imre reformprogramját dolgozza ki 1956-ban Budapesten, vagy éppen Kína gazdaságának piaci átalakulását segíti tanácsadóként – a gondolkodónak vállalnia kell a felelősséget elméleteinek és tetteinek hatásáért.

A *Töprengések*ben összegyűjtött gondolatébresztő előadásokban és véleménycikkekben Kornai János nemzetközileg elismert közgazdász, akadémikus, professor emeritus kíméletlen és őszinte (ön)kritikával tekint vissza sorsfordító időszakokra, a saját és kortársai döntéseire és szerepvállalására. A high tech korszakban talán minden eddiginél fontosabb, hogy a filantróp professzor útmutatása nyomán végiggondoljuk, milyen lehetőségeink és kötelességeink vannak a világ alakításában és a határaink feszegetésében.

ISBN

978-963-565-077-4

3900 Ft

hvgkonyvek.hu